महाभाष्यदिशा ज्ञापकसंग्रहस्य समीक्षा

(*Mahābhāṣyadiśā Jñāpakasaṃgrahas*ya Samīkṣā)

यादवपुरविश्वविद्यालयस्य कलाविभागस्य संस्कृतविभागे

पि-एइच्-डि. (Ph.D.)

इत्युपाधिलाभाय समर्प्यमाणशोधप्रबन्धसारः

गवेषकः

राहुलगाजी

मार्गदर्शकः

प्राध्यापकः डॉ. तपनशङ्करभट्टाचार्य्यः

संस्कृतविभागः

यादवपुरविश्वविद्यालयः

कलकाता, पश्चिमबङ्गः

700032

2023

शोधप्रबन्धनाम- *महाभाष्य*दिशा *ज्ञापकसंग्रहस्य* समीक्षा

उपोद्घातः

अखिलशास्त्रशिरोभूतवेदमुखरूपाङ्गत्वेनाभिमतस्य व्याकरणस्यासाधुशब्देभ्यः विविच्य साधुशब्दानां ज्ञानमेव तावत्प्रयोजनम्। सामान्यविशेषवता सूत्रेण प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनया च शब्दानुशासनं भवति। अस्य च पाणिनीयव्याकरणस्य मुख्यमुपजीव्यमस्ति आपिशलव्याकरणम्। तत्र *पदमञ्जरी*कारेण उच्यते- "कथं पुनरिदमाचार्येण पाणिनिनावगतमेते साधव इति। आपिशलेना पूर्वव्याकरणेन।"[1] प्रथमं तु पाणिनीयव्याकरणस्य संहिताकारः आसीत्। परं कात्यायनः सूत्ररूपेण विभागमकार्षीत्। भाष्यकारः अपि योगविभागमकार्षीत् केषुचित् स्थलेषु।

त्रीणि सूत्रसहस्राणि तथा नव शतानि च।
षण्णवतिश्च सूत्राणां पाणिनिः कृतवान् स्वयम्।।[2]

यद्यप्येतदनुसारेण 3996 सूत्राणि वर्तन्ते। परन्तु इदानीं ग्रन्थेषु 3983 सूत्राणि भवन्ति। अत विभाव्यते एव तत्र कारणं योगविभागः। इदं व्याकरणशास्त्रं तु अपराविद्या।[3] पतञ्जलिमुनिः कथयति- सर्ववेदपारिषदं हीदं शास्त्रम्[4] इति। अत एव पुराणेषु समुद्घोषः भवति पौनःपुन्येन-

पाणिनीयं महाशास्त्रं पदसाधुत्वलक्षणम्।
सर्वोपकारकं ग्राह्यं कृत्स्नं त्याज्यं न किञ्चन।।[5]

संज्ञापरिभाषाविधिनियमातिदेशाधिकारात्मकपाणिनीयषड्विधसूत्रेषु परिभाषासूत्रं यत्र यत्र अनियमः भवति तत्र तत्र नियमं करोति। अत एव "परितः व्यापृतां भाषां परिभाषां प्रचक्षते।"[6] परितो भाष्यते या सा परिभाषा प्रकीर्तिता। "परितः सर्वतो भाष्यतेऽनयेति परिभाषा"[7] इति। "भाष्यन्ते परितो यस्मात् परिभाषास्ततः स्मृताः"[8] इति भावशर्मा। "सा च पदार्थविवेचकाचार्याणां युक्तियुक्ता वाक्" इति पद्मनाभदत्तः।[9] अस्य च अस्ति 'साक्षाद्विधिशास्त्रतात्पर्यग्राहकशास्त्रत्वं परिभाषासूत्रत्वम्। *अष्टाध्याय्यां*

---

1 का, वृ., प्र. भा., पृ. 8

2 *A dictionary of Sanskrit Grammar*, P. 230

3 द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति- परा चैवापरा च। तत्रापरा- ऋग्वेदो, यजुर्वेदः, सामवेदोऽथर्ववेदः, शिक्षा, कल्पो, व्याकरणं, निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति। मु. उ., 1.1.4

4 म. भा., 2.1.58

5 पारा. पु., अ., श्लो. 29, पृ. 33

6 व्या. द. इ., पृ. 364

7 तत्रैव

8 तत्रैव

9 तत्रैव

उपोद्घातः

पाणिनिमुन्युल्लिखतषट्त्रिंशत्परिभाषासु तेन स्वयं विरचिताः यथा- ‘आद्यन्तौ टकितौ’[10] इत्येवमादयः, काश्चन च यथा- ‘इको गुणवृद्धी’[11] इत्यादयः प्राचीनवैयाकरणतन्त्रात्संगृहीताः इति गुरुपद-हालदारमहोदयः वक्ति।[12] अन्याः परिभाषाः आचार्यपाणिनेः व्यवहारात् सिद्ध्यन्ति। काश्चन परिभाषाः लौकिकव्यवहारात् सिद्ध्यन्ति। पाणिन्युच्चरितसूत्रात्मकपरिभाषा इत्येकं यथा ‘मिदचोऽन्त्यात्परः’[13] इत्यादि, अपरं तावत् पाणिनीयसूत्रैः ज्ञापिता (बोधिता) वा वाचनिकी वा लोकन्यायसिद्धा वा। आचार्यनागेशानुसारेण वाचनिक्यः, न्यायसिद्धाः, ज्ञापकसिद्धाः च परिभाषाः परिगृहीताः *परिभाषेन्दुशेखरे* दरीदृश्यन्ते। *महाभाष्ये* तत्र तत्र “आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति” इत्येवंरूपबहूनि वचनानि सन्ति। सूत्रस्थेन लिङ्गेन ज्ञापितानि वचनानि तत्र समुपलभ्यन्ते। तानि च वचनानि द्विविधानि परिभाषारूपाणि तद्व्यतिरिक्तानि चेति। परिभाषात्मकवचनसंकलनं *परिभाषावृत्ति-परिभाषेन्दुशेखर-परिभाषापाठा*दिषु लभ्यते। परिभाषाव्यतिरिक्तानां *महाभाष्यो*पनिबद्धानां ज्ञापकसिद्धवचनानां सङ्कलनं नागेशभट्टकृत-*ज्ञापकसंग्रहाख्ये* ग्रन्थे दृश्यते। ‘*महाभाष्य*दिशा *ज्ञापकसंग्रहस्य* समीक्षा’ इति शीर्षकाङ्किते मे शोधप्रबन्धे चितानां पाणिनिसूत्रज्ञापितवचनानामालोचना विधास्यते। तानि ज्ञाप्यानि च विशदेन स्पष्टीकरिष्यन्ते। पतञ्जलिः कथयति- “यथा लोके कञ्चित् कश्चित् पृच्छति ग्रामान्तरं गमिष्यामि पन्थानं मे भवानुपदिशत्विति, स तस्मा आचष्टे- अमुष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणो ग्रहीतव्यः, अमुष्मिन्नवकाश हस्तवाम इति। यस्तत्र तिर्यक्पथो भवति न तस्मिन् सन्देह इति कृत्वा नासावुपदिश्यते”[14] इति। एवं विशेषस्थलेषु एव सूत्रादिज्ञापितवचनानां प्रयोगो भवति। तादृशज्ञापितवचनानामाकरोऽस्ति *महाभाष्यम्*। तत्र च परिभाषात्मकतद्व्यतिरिक्तात्मकज्ञापितवचांसि लभ्यन्ते। परिभाषातिरिक्तज्ञापितवचनानि नैकानि नागेशकृत*ज्ञापकसंग्रहाख्य*ग्रन्थे लभ्यन्ते। तानि च ज्ञाप्यानि भाष्यकारसम्मतानि सन्ति न वेति आलोचयिष्यन्ते। वस्तुतः नागेशः भाष्यासम्मतं किमपि न कथयति। किन्तु *ज्ञापकसंग्रहस्य* नागेशकृतत्वे अस्ति सन्देहः, अत एव तेषां ज्ञापितवचनानां *महाभाष्य*कारसम्मतत्वमत्र शोधप्रबन्धे प्रदर्शयिष्यते। तस्य च *महाभाष्यस्य* सपरिचयं महाभाष्यत्वव्यवहारविमर्शः प्रस्तोष्यते। *ज्ञापकसंग्रहस्य* च नागेश-कर्तृत्वविषयचर्चा करिष्यते। पुनश्च *महाभाष्यज्ञापकसंग्रहे*तरग्रन्थादिप्राप्तविविधज्ञापितवचनानां कानि-चित्पर्यालोचयिष्यन्ते।

---

10 पा. सू. 1.1.46

11 पा. सू. 1.1.3

12 व्या. द. इ., पृ. 372

13 पा. सू. 1.1.47

14 व्या. द. इ., पृ. 365

प्रथमोऽध्यायः

*महाभाष्य*परिचयः

1.1. उपोद्घातः

भाषा हि समेषां सर्वश्रेष्ठसम्पदस्ति। सा त्वस्माकं सांस्कृतिकसामाजिकव्यवहारस्य माध्यमरूपा भवति। उच्यते च दण्डिना काव्यादर्शे-

"वाचामेव प्रसादेन लोकयात्रा प्रवर्तते।"[15]

सा च भाषा कालजयी तदैव सम्भवति यदा तस्याः भाषायाः एकं परमसमृद्धं व्याकरणम् अस्ति। यष्टिं विना पङ्गोः यादृशी अवस्था, व्याकरणेन विना भाषायाः तादृशी स्थितिः भवति। पाणिनीयव्याकरणमेव ऐन्द्रादिव्याकरणेषु सुललितम् सुग्राह्यं च। सूत्रेण अनुक्तानां केषाञ्चित् पदानां संग्रहार्थं कात्यायनः वार्त्तिकमकार्षीत्। अनन्तरं तत्रभगवान् पतञ्जलिः पाणिनीयसूत्राणां वार्त्तिकोपस्कृतानां भाष्यं चकार। सूत्रवार्त्तिकयोः अनुक्तानां संग्रहार्थं भाष्यकारः सूत्रक्रममनुसृत्यैव स्वमपीष्टीः प्रणयाञ्चकार। '*महाभाष्य*दिशा *ज्ञापकसंग्रहस्य* समीक्षा' इति शीर्षकोपेतस्य मे प्रस्तुतशोधप्रबन्धस्य '*महाभाष्य*परिचयः' इत्याख्येऽस्मिन्प्रथमाध्याये प्राधान्येन *महाभाष्यस्य* सामान्यपरिचयः रचनाकालश्चेति इति विषयद्वयमालोचयिष्यते। ततः *महाभाष्य*वैशिष्ट्यं, पातञ्जलभाष्यस्य महाभाष्यत्वं, *महाभाष्यस्य* गरिमारचनापद्धतिपाठाव्यवस्थाविषयचर्चाः प्रस्तोष्यन्ते। अन्ते च पतञ्जलेः कृतीनां तट्टीकादीनां च कर्तॄणां विषये सोपलभ्यमानप्रमाणं समासेनालोचना विधास्यते। सम्प्रति ते सर्वे विषयाः क्रमशः अधः प्रस्तूयन्ते-

1.2. प्रतिपाद्यविषयः

महाभाष्यं भाषासौष्ठवभावविवेचनदृष्ट्याखिलसंस्कृतवाङ्मयेऽद्वितीयग्रन्थोऽभवत्। सूत्र-वार्त्तिकयोः विरोधे सति भाष्यमेव प्रामाणिकत्वेन पूज्यते। तस्य च *महाभाष्यस्य* सामान्य-परिचयपूर्वकं रचनाकालपरिचयः प्रदीयते-

1.2.1. *महाभाष्यस्य* सामान्यपरिचयः

महाभाष्ये पाणिनीयसूत्राणि, ततः कात्यायनवार्त्तिकानि उल्लिखितानि ततः पतञ्जलेः अभीष्टानि वाक्यानि अपि योजितानि सन्ति प्रयोजनानुसारेण। *महाभाष्यं* विभक्तम् आह्निकेषु। तच्च पूर्णतः स्वाभाविकं, *महाभाष्यस्य* गभीराध्ययनेन स्पष्टं प्रतीयते। अयं ग्रन्थः समीक्षात्मकः निरूपणात्मकः च दृश्यते, येन न केवलं भाष्यशैल्या विरचितः सामान्योऽयं ग्रन्थः इति मन्तव्यम् अपि तु सम्पूर्णवैज्ञानिकः ग्रन्थः। तस्मात् *महाभाष्यं* दार्शनिकग्रन्थेषु अन्तर्भवति। पाणिनेः कृते स स्वयमेव क्वचित् 'भगवान्'[16], 'आचार्यः', 'मांगलिकः'[17], 'सुहृद्' इत्यादिशब्दान् प्रयुङ्क्ते। तेन

---

15 का. द., कारि. 1.3, पृ. 10

16 कथं पुनरिदं भगवतः पाणिनेराचार्यस्य लक्षणं प्रवृत्तम्। म. भा., सम्पा. जयशङ्करलालत्रिपाठी, पृ. 76

पाणिनेः उपरि तस्य श्रद्धासीद् इति स्पष्टं प्रतीयते। कुत्रचित् अन्यथासिद्धे सति "सिद्ध्यत्येवमपाणिनीयं तु भवति, यथान्यासमेवास्तु"[18] इत्येतादृशशैलीम् आश्रयति सः। पाणिनिसूत्राणां संख्या अस्ति 3995, तत्र भाष्याणां संख्या 1685। शिष्टानां तु तथैव स्वीकारः कृतः। डॉ. सत्यकामः वर्मामहाभागः ब्रूते यत्, *महाभाष्यं* मूलतः पाणिनिव्याकरणस्यैव भाष्यमस्ति। डॉ. अग्निहोत्री कथयति यत् पतञ्जलिः यद्यपि पाणिनिकात्यायनयोः उभयोः उपरि युगपत् भाष्यमलेखीत् परन्तु तेन *महाभाष्यस्य* बहुषु सूत्रेषु कात्यायनाक्षेपेभ्यः पाणिनिं रक्षितुं प्रयत्नः विहितः। पतञ्जलिनये पाणिनेः *अष्टाध्याय्यां* निरर्थकं किमपि नास्ति।[19] पतञ्जलेः परम् 300 वर्षाणि यावत् बहुभिः तच्छुष्कतार्किकशिष्यैः न्यायबीजानि शुष्कतर्कैः स्थापितानि। तदनन्तरं चन्द्रनामकाचार्यः कस्मिंश्चिद्दक्षिणभारतपर्वतक्षेत्रे प्राप्तस्य हस्तलेखस्य साहाय्येन *महाभाष्यस्य* पुनरुद्धारं चकार। तथा चोक्तं भर्तृहरिणा-

पर्वतादागमं लब्ध्वा भाष्यबीजानुसारिभिः।
स नीतो बहुशाखात्वं चन्द्राचार्यादिभिः पुनः।।[20]

पतञ्जलिः कश्मीरप्रदेशीयः इति केचित्। तस्मात्तस्य *महाभाष्यस्य* काश्मीरीयप्रतिलिपिरपि स्यात्। महाराजाभिमन्योरादेशेन चन्द्राचार्यः महता परिश्रमेण दक्षिणभारतीयप्रतिलिपिभिः सह अस्याः प्रतिलिपेः मेलनं कृत्वा *महाभाष्य*ग्रन्थस्योद्धरणं विहितवान्। तथापि सुरक्षाभावात् परं भर्तृहरिगुरुवसुरातः चन्द्राचार्यप्रतिलिप्या सह दक्षिणभारतीयप्रतिलिपीनां मेलनं कृत्वा *महाभाष्यं* सम्पादितवान्। पाणिनेः सर्वाणि सूत्राणि आधारीकृत्य तु पतञ्जलिः भाष्यं नैव रचितवान् इति तु अवश्यं विज्ञेयम्।

1.2.2. *महाभाष्यस्य* रचनाकालः

पतञ्जलेः जन्मकालः नितरां विवादग्रस्तः। *महाभाष्यस्य* विविधव्याख्याकर्तॄणामैतिहासिक-विवादादिकमत्र शोधप्रबन्धभारभिया नालोच्यते किन्तु संस्कृतव्याकरणशास्त्रेतिहासविषयग्रन्थेषु तज्जन्मकालसम्बद्धचर्चितविषयानाधारीकृत्य केचन सिद्धान्ताः अत्र प्रस्तूयन्ते। पातञ्जल*महाभाष्यस्य* कालनिर्णयविषये अत्र द्विविधमालोचनं प्रस्तुतम्। महभाष्यसमुलब्धान्युदाहरणान्यादाय पतञ्जलि-कालनिर्णयविमर्शः इत्येकम्। अपरं तावत् भाष्याद्बहिः प्राप्तानि प्रमाणानि गृहीत्वा। समुपलभ्यमानप्रमाणैः विभावयितुं शक्यते यत् असौ आचार्यः पतञ्जलिः पुष्यमित्रस्य समकालिकः आसीत्। तस्मात्तस्य कालः आनुमानिकः 150 ईसवीयपूर्ववर्षं कथयितुं शक्यः। अत्र च

---

17 मांगलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते। म. भा., सम्पा. जयशङ्करलालत्रिपाठी, पृ. 318 -319

18 म. भा., सम्पा. जयशङ्करलालत्रिपाठी, पृ. 307-308

19 सामर्थ्ययोगान्नहि किञ्चिदत्र पश्यामि शास्त्रे यदनर्थकं स्यात्। म. भा., प. ख., सम्पा. भागर्वशास्त्री, पृ. 78

20 वा. प., वा., कारि. 481, पृ. 522

पण्डितयुधिष्ठिरमीमांसकवर्णितकालनिर्णय एव प्रामाणिक इति मत्वा बहुत्र तमनुसृत्य आलोचना विहिता इति ज्ञेयम्।

1.3. वैशिष्ट्यम्

अखिलव्याकरणेषु साङ्गोपाङ्गवेदाङ्गपाणिनीयव्याकरणमेव रत्नम् इव शोभते। तत्तु पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिप्रणीतव्याकरणं त्रिमुनिव्याकरणम्। तत्र पाणिनिः ढक्कावादनात्[21] जातानि चतुर्दशसंख्यकमाहेश्वरसूत्राण्यादाया*ष्टाध्यायी*मरचयत्। तत्रत्यसूत्राणामुपरि कात्यायनकृतवार्त्तिकानि सन्ति। तेषां च कात्यायनप्रणीतवाक्यानां पतञ्जलिप्रणीतविवरणं भाष्यम् इत्युच्यते। तस्य च भाष्यस्य *महाभाष्य*त्वव्यवहारः, वैशिष्ट्यं, शैली, माहात्म्यम्, पाठोच्छेदः, पाठोद्धारश्चेति विषयाः प्रतिपादयिष्यमाणाः।

1.3.1. पातञ्जलभाष्यस्य महाभाष्यत्वम्

व्याख्यानमूलकग्रन्थास्तावद्बहुविधाः भवन्ति भाष्य-संग्रह-वार्त्तिक-वृत्ति-चूर्णि-*न्यास*-पञ्जिका-टीका-टिप्पणी-ढुण्ढिका-प्रकरणादयः। भाष्यवार्त्तिकयोः कालान्तरे दुर्गमत्वात् मुनयः वृत्तिसंग्रहादीन् चक्रुः। हनुमन्तं लक्ष्यीकृत्य सीताचकथत्- "ससूत्रवृत्त्यर्थपदं महार्थं ससंग्रहं सिध्यति वै कपीन्द्रः।"[22] भाष्यते व्याख्यायते तद् भाष्यम्- *महाभाष्य*मिति शास्त्रार्थे व्याख्यानार्थे वा भाष्यशब्दः प्रयुज्यते। महच्च तद् भाष्यम्- *महाभाष्यम्*। इतरस्मात् भाष्यात् किं तावद् वैशिष्ट्यम् अस्येति चेत्- पातञ्जलमहाभाष्ये इष्टीनां सूत्रवत् समादारः क्रियते। तस्मात् पातञ्जलभाष्यं *महाभाष्य*मुच्यते। प्रसङ्गेऽस्मिन् *वाक्यपदीय*ग्रन्थः द्रष्टुं शक्यः।[23] पतञ्जलेः बहोः कालात्पूर्वं कात्यायनस्य गुरुः मीमांसावृत्तिकारः भगवान् उपवर्षः *महाभाष्य*कारः उच्यते स्म। यतो हि मीमांसायाः उपरि स *महाभाष्यं* प्रणिनाय। ग्रन्थः यद्यपि न प्राप्यते, तदुल्लेखस्तु लभ्यते। *शाबरभाष्ये* उल्लिखितं यत्- "तेनोच्यते तृतीयायाः स्थाने द्वितीयेति"[24]। कुमारिलभट्टः लिलेखात्र- "प्राधान्यविवक्षैव न्याय्या। ततश्च तृतीयार्थसिद्धिरिति मत्वा *महाभाष्य*कारेणोक्तम्- ततश्च तृतीयायाः स्थाने द्वितीयेति"[25] अत्रत्यः *महाभाष्य*कारः उपवर्षः न तु पतञ्जलिः। अत्र तावत्

---

21 नृत्तावसाने नटराजराजो ननादढक्कां नवपञ्चवारम्। उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम्।। नन्दि. का., श्लो. 1, पृ. 3

22 वा. रा., उ., स. 36, श्लो. 49, पृ. 114

23 क) कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरूणा तीर्थदर्शिना। सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्यनिबन्धनाः।।
वा. प., 2.486
ख) तच्च भाष्यं न केवलं व्याकरणस्य निबन्धनम्, यावत् सर्वेषां न्याय-बीजानां बोद्धव्यमित्यत एव महत्शब्देन विशिष्य महाभाष्यमित्युच्यते लोके। वा. प., पुण्य., 2.486

24 जै. मी. भा., द्वि. भा., जै. सू. 2.1.12, पृ. 380

25 तन्त्र., जै. सू. 2.1.12, पृ. 390

समर्थिका सोमेश्वरस्य *न्यायसुधा* इति।[26] तत्र सकलन्यायबीजानां संग्रहत्वात् तत् महाभाष्यमुच्यते।[27] परमकारुणिकः सर्वशास्त्रविद् नागेशः *महाभाष्यस्य* माहात्म्यप्रतिपादनकाले कथयति- "व्याख्यातृत्वेऽप्यस्येष्ट्यादिकथनेनान्वाख्यातृत्वा-दितरभाष्यवैलक्षण्येन महत्त्वम्" इति।[28] "भाष्यते व्याख्यायते विस्तरेण अनेन यद् वा" इत्येवंप्रकारेण शास्त्रार्थे व्याख्यानार्थे वा भाष्यशब्दः प्रयुज्यते। महच्च तद् भाष्यम् इति *महाभाष्यम्*।

1.3.2. *महाभाष्यस्य* रचनापद्धतिः

यद्यपि अस्य मार्गः सरलः, परन्तु भाषा गम्भीरा रहस्यमयी च इत्यस्ति पतञ्जलेः सामर्थ्यम्। प्रश्नोत्तरशैली तेनैव सर्वप्रथममाविष्कृता। तथाहि कदाचिच्च पूर्वपक्षमतानि इव सिद्धान्तपक्षमतानि मत्वा ते सिद्धान्तपक्षाः पूर्वपक्षत्वेन तेन उपस्थापिताः। अन्ते च सर्वेषां दोषाणां परिहारं विधाय सिद्धान्तान् अपि प्रस्तौति। एतस्मिन् विषये बहूनि उदाहरणानि सन्ति। तद्यथा- *महाभाष्यस्य* पस्पशाह्निके शब्दः कः इति विचारः द्रष्टुं शक्यते।[29]

*महाभाष्या*नुसारेण सूत्राणां न केवलं पदच्छेदः व्याख्यानमुच्यते, अपि तु सः सूत्राणां व्याख्यानाय स्वरूपमेकं प्रास्तौत्। स स्वयमेव वदति- "न केवलं चर्चापदानि व्याख्यानम्- वृद्धिः आत् ऐजिति। किं तर्हि। उदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहारः इत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवति।"[30] शोधप्रबन्धे विद्वत्स्थिरीकृतसूत्रसंख्या तालिकया प्रदत्ता। *महाभाष्यं* तु न सर्वाणि पाणिनीयसूत्राणि आदाय लिखितम्। पतञ्जलिः समेषां पाणिनीयसूत्राणामुपरि भाष्यं नैव रचयामास। सर्वत्र नवाह्निकस्यैव पाठः प्रचलति। शोधप्रबन्धे च आह्निकविभागः सपादसंख्यं प्रदर्शितः अपि अस्ति। कठिनविषयप्रतिपादनकाले मध्ये मध्ये किं 'वक्तव्यमेतत्', 'कथमनुच्यमानं गंस्यते', 'आहोस्वित्', 'अस्ति प्रयोजनमेतत्', 'कथं तर्हि' इत्येवमीदृशसम्भाषणात्मकवचनैः ग्रन्थपठितृणां लक्ष्यावगमने रुचिर्जायते। बहुत्र वार्त्तिकानि खण्डितानि, क्वचिच्च पाणिनीयसूत्राणि अपि खण्डितानि। तस्य च चिन्तनविमर्शः परमपूज्यः। अन्ते एतदेव वक्तुं शक्यते यत् संस्कृतवाङ्मये *महाभाष्य*सदृशः तादृशः कश्चिद् आदर्शग्रन्थः नास्ति, यत्र भाषायाः सारल्यं, प्राञ्जलत्वं,

---

26 देवतोद्देशद्रव्यत्यागप्रक्षेपाख्यधात्वर्थत्रयसमुदायरूपं जुहोत्यर्थं प्रति देवताया द्रव्यस्य वा कर्मत्वायोगाज् जुहोतियोगे कर्मणि द्वितीयानुपपत्तेस्तृतीयार्थवाचितोपवर्षेणोक्ता। व्याकरणे द्वितीयायास्तृतीयार्थवाचित्वानभिधानाद्या परीष्टिर्निमित्तानां कर्त्तव्येत्युपपादिता सा महाभाष्यकारेण न कर्तव्येति वर्णितेत्युपवर्षे महाभाष्यकारशब्दप्रयोगाच्चैवं व्याख्यातः। न्या. सु., द्वि. भा., पृ. 632

27 कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना। सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने।।
वा. प., 2.477

28 म. भा., सम्पा. जयशङ्करलालत्रिपाठी, पृ. 5

29 अथ व्याकरणमित्यस्य कः पदार्थः। सूत्रम्। सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्नः। शब्दाप्रतिपत्तिः। एवं तर्हि शब्दः। शब्दे ल्युडर्थः। भवे च तद्धितः। प्रोक्तादयश्च तद्धिताः। एवं तर्हि.....। लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम्। अथवा पुनरस्तु सूत्रम्। म. भा. पस्पशा.

30 म. भा., सम्पा. जयशङ्करलालत्रिपाठी, पृ. 121-122

स्वाभाविकत्वम्, चूर्णकप्रयोगः, उत्कृष्टविषयप्रतिपादनशैली, लौकिकोदाहरणप्रयोगः, लौकिकोक्तिप्रयोगश्च अस्ति इत्यस्ति पातञ्जल*महाभाष्य*रचनायाः परमवैशिष्ट्यम्। वस्तुतः सम्पूर्णव्याकरणदर्शनमेव *महाभाष्ये* विस्तृतम् अस्ति, तस्मादेव पुण्यराजः कथयति- "*महाभाष्ये* हि बहुविधिविद्यावादबलमार्ष व्यवस्थितम्" इति।[31]

1.3.3. *महाभाष्यस्य* गरिमा

पाणिनिकात्यायनौ तु परम्पराप्राप्तशब्दरूपसमर्थकौ आस्ताम्। भाष्यकारः लोकव्यवहारं शब्दरूपनिर्धारणे मुख्यं कारणं मन्यते स्म। एवञ्च सः परम्पराप्राप्तशब्दरूपप्रयोगस्य समर्थकः नासीत्। क्वचित् शास्त्रसिद्धलोकव्यवहारसिद्धशब्दरूपयोः विरोधे सति तस्य लोकव्यवहारसिद्धशब्दरूपस्य शास्त्रविरुद्धत्वे अपि स्वीकारः कृतः। न्यायमीमांसावेदान्तादिशास्त्रोद्भूतसूक्ष्मातिसूक्ष्मविषयाणामपि वैयाकरणमतविमर्शः तेन प्रस्तुतः अस्ति। उदाहरणार्थं पस्पशाह्निके जातिव्यक्तिपदार्थताविचारः, शब्दनित्यत्वानित्यत्वविमर्शः च द्रष्टुं शक्यः। श्रीस्वामिविरजानन्दः तात्कालिकपण्डितानां विरोधं जनयन् इदमघोषयत्-

अष्टाध्यायीमहाभाष्ये द्वे व्याकरणपुस्तके।
ततोऽन्यत् पुस्तकं यत्तु तत्सर्वं धूर्तचेष्टितम्।।[32]

भारतवर्षे *महाभाष्यस्य* पठनपाठनं सम्भवति तयोः गुरुशिष्ययोः परिश्रमफलेन।[33]

1.3.4. *महाभाष्य*पाठाव्यवस्था

महाभाष्यस्य बहुवारं पठनपाठनोच्छेदकारणात्पाठेष्वव्यवस्था समुत्पन्ना। एतावता कालेन *महाभाष्यस्य* पठनपाठनस्य बहुवारं व्याघातः जातः। तस्य च त्रिवारं लोपः जातः इति इतिहासादनुमीयते। तत्र भर्तृहरिकैयटनागेशादिटीकाकाराः बहुषु स्थानेषु पाठान्तरम् उल्लिलिखुः। तत्र नागेशः *महाभाष्यस्य* अपपाठान् निर्देशितवान्। केषुचित् स्थलेषु *महाभाष्यस्य* पाठानां पौर्वापर्यं नष्टम्। टीकाकर्तारः तस्य केषुचित् स्थलेषु निर्देशान् विहितवन्तः, केषुचिच्च विना निर्देशं अत्यजन्। एवमपि भवितुमर्हति यत्, टीकाकर्तॄणां वेलायां पाठाः समीचीनाः आसन् परन्तु कालेन मूलस्य तथा टीकानां पार्थक्यम् आगतम्। बहुत्र च *महाभाष्यस्य* पाठः नष्टः। अत्र पण्डितप्रवरेण युधिष्ठिरमीमांसकेन प्रोक्तं विवरणमनुसृत्योदाह्रियन्ते।[34] एतावता कतिपयस्थलेभ्यः *महाभाष्यस्य* प्रकाशनं यद्यप्यभूत्तथापि यथायोग्यं प्रकाशनमद्यापि नाभूत्। डॉ. कील्हार्नमहोदयस्य संस्करणं सर्वोत्कृष्टं मन्यते, तस्यापि संशोधनमावश्यकम्। डॉ. कीलहार्नमहोदयात्परं *महाभाष्यस्य* अनेके प्राचीनाः हस्तलेखाः टीकाश्च उपलब्धाः सन्ति, तेषामपि नूतनं संस्करणमावश्यकम्।

---

31 वा. प., पुण्य., 2.488

32 सं. व्या. शा. का. इ., प्र. भा., पृ. 333

33 तदेव, पृ. 341

34 तदेव, पृ. 342

1.4. पतञ्जलेः कृतयः तट्टीकादयः तत्कर्तारश्च

महाभाष्यं विहायापि सन्ति नैके ग्रन्थाः पतञ्जलेः। पुनश्च पातञ्जल*महाभाष्यो*परि सन्ति विदुषां नैके टीकाग्रन्थाः। सम्प्रति तेषु केचन उपलब्धाः केचन च अनुपलब्धाः। उपलब्धासु अपि टीकासु काश्चन सम्पूर्णतया न लभ्यन्ते। काश्चन तु नाम्ना एव विराजमानाः। पुनश्चानेकेषां टीकाग्रन्थानां कर्तृत्वपरिचयोऽज्ञातः। पतञ्जलेः सम्प्रति त्रयः ग्रन्थाः प्राप्यन्ते। *निदानसूत्रम्, योगदर्शनम्, महाभाष्यं* चेति। किन्तु तेषु निदानसूत्रयोगदर्शनयोः रचना केनचित् प्राचीनेन पतञ्जलिना विहिता इत्यप्युच्यते।[35] अनयोः ग्रन्थयोः पतञ्जलित्वविषये पण्डितानां मतभेदः लभ्यते। चक्रपाणिपुण्यराजभोजदेवप्रभतयः विद्वांसः तेषां त्रयाणां ग्रन्थानाम् एककर्तृत्वं मन्यन्ते। सत्स्वपि विदुषां मतभेदे विभिन्नग्रन्थानुशीलनेनाधोलिखितानां केषाञ्चिद्ग्रन्थानां पातञ्जलकर्तृत्वं विभाव्यते। ते च ग्रन्था हि *महानन्दकाव्यम्, चक्रपाणिपरिष्कारः, सिद्धान्तसारावली, कोषः, सांख्यशास्त्रम्, साहित्यशास्त्रम्, लोहशास्त्रं* चेति। दौर्भाग्यस्य विषयः अस्ति यत् सम्प्रति काश्चन एव महाभाष्यस्य टीकाः उपलभ्यन्ते। तत्रापि काश्चन पूर्णतया लभ्यन्ते। काश्चन च नाम्ना एव। अनेकासां टीकानां कर्तृपरिचयः अज्ञातः। एवञ्च यासां टीकानां परिचयादिकं लभ्यते, ताः भवन्ति- भर्तृहरिकृत*महाभाष्यदीपिका,* कैयटकृत*महाभाष्यप्रदीपः,* नागेशकृत*प्रदीपोद्द्योतः,* भट्टोजिदीक्षितकृत*शब्दकौस्तुभः,* दयानन्दसरस्वतीकृता*ष्टाध्यायीभाष्यम्,* पुरुषोत्तमदेवकृत-*प्राणपणावृत्तिः,* धनेश्वरकृत*चिन्तामणिः,* शेषनारायणकृत*सूक्तिरत्नाकरः,* विष्णुमिश्रकृत*क्षीरोदः,* नीलकण्ठवाजपेयीकृत*भाष्यतत्त्वविवेकः,* शिवरामेन्द्रसरस्वतीकृत*सिद्धान्तरत्नप्रकाशः,* प्रयागवेङ्कटाद्रि-कृत*विद्वन्मुखभूषणम्* इत्यादयः। इत्येतत्टीकाग्रन्थपरिचयविमर्शेन सह पुनश्चापराप्रसिद्ध-टीकाग्रन्थानामपि परिचयो विहितः।

1.5. उपसंहृतिः

पाणिनीयव्याकरणपरम्परायां प्रमाणभूताचार्यपतञ्जलेः आनुमानिकः कालः भवति 150 ईसवीयपूर्ववर्षः। मातुः नाम गोणिका आसीत्, जन्मस्थानं गोनर्ददेशः। तस्य *महाभाष्यस्य* सामान्यपरिचयः रचनाकालश्चेति इति विषयद्वयालोचनेन सह *महाभाष्य*वैशिष्टयं, पातञ्जलभाष्यस्य महाभाष्यत्वं, *महाभाष्यस्य* गरिमारचनापद्धतिपाठाव्यवस्थाविषयचर्चाः च प्रतिपादिताः। चूर्णकप्रयोगे पटोः पतञ्जलेः महाभाष्ये कुत्रापि शब्दभारः अनवावश्यकः न दृश्यते। *महाभाष्यस्य* बहुवारं पठनपाठनोच्छेदे सत्यपि सम्प्रति उपलभ्यमान*महाभाष्या*ध्ययनेन इदं स्पष्टं प्रतीतं भवति यत्, न केवलं व्याकरणशास्त्रस्यायं प्रामाणिकग्रन्थः अपि तु अखिलविद्यानामयमाकरग्रन्थः अस्ति। अन्ते च पतञ्जलेः कृतयः आलोचिताः। पुनश्च *महाभाष्यस्य* प्रसिद्धाप्रसिद्धटीकाविषयपरिचयः समासेन प्रदत्तः। एवं *महाभाष्य*परिचयाख्यः प्रथमाध्यायः संक्षेपेण सविमर्शमालोचितः इति शिवम्।

---

35 सं. व्या. शा. का. इ., प्र. भा., पृ. 335

द्वितीयोऽध्यायः

*ज्ञापकसंग्रह*कर्तृत्वविचारः

2.1. उपोद्घातः

व्याकरणसाहित्यालंकारधर्मशास्त्रसांख्ययोगपूर्वोत्तरमीमांसाज्योतिषादिविषयनिष्णातस्य नागेशस्य वैयाकरणसंसारे भर्तृहरेः परं प्रामाणिकत्वं गण्यते। प्रसिद्धिरस्ति यत्- नागेशभट्टः *महाभाष्यस्य* अष्टादशवारमध्ययनमकार्षीद्गुरोर्मुखात्। सोऽयं विदुषाम् अग्रणीः सर्वतन्त्रस्वन्त्रः सुक्षत्रियैः धर्मप्रचारं कृत्वा अखिलशास्त्रेषु नैकान् ग्रन्थान् रचयित्वा शताधिकान् सर्वशास्त्रपारङ्गतान् सुशिष्यान् सम्पाद्य परमवार्धके काश्यामेव मुक्तिं लेभे।'*महाभाष्य*दिशा *ज्ञापकसंग्रहस्य* समीक्षा' इति शीर्षकस्य मे प्रस्तुतशोधप्रबन्धस्य '*ज्ञापकसंग्रह*कर्तृत्वविचारः' इत्याख्ये अस्मिन् द्वितीयाध्याये *परिभाषेन्दुशेखर-लघुमञ्जूषा-शब्देन्दुशेखर-प्रदीपोद्द्योता*दिकर्ता यः नागेशः स एव नागेशः *ज्ञापकसंग्रह*स्यापि कर्ता अस्ति नवेति विचारयिष्यते यथाशक्ति सयुक्ति सोपलभ्यमानप्रमाणं च।

2.2. पाणिनीयव्याकरणाध्ययनाध्यापनक्रमः

सत्स्वपि नैकविधक्रमेषु पाणिनीयव्याकरणाध्ययनाध्यापनस्य अष्टाध्यायीक्रमः प्रक्रियाक्रमः दार्शनिकक्रमश्चेति धारात्रयं नितान्तं वहमानं वर्तते। पाणिनेः *अष्टाध्यायी* सूत्रात्मकपरम्परायां मुख्यग्रन्थरूपेण आद्रियते। सूत्रं किमिति चेत्, पाराशरोपपुराणस्य अष्टादशाध्याये उच्यते-

अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतो मुखम्।
अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः।।[36]

ततः अस्याः सूत्रात्मकशैल्याः प्रयोगः कात्यायननागेशानां वार्तिक*परिभाषेन्दुशेखरा*दिग्रन्थेषु दृश्यते। यद्यपि ग्रन्थस्य व्याख्यानमेव वृत्तिस्तथापि वृत्तिव्याख्यानयोर्भेदः स्पष्टः। व्याख्यानं किमिति तत्र *महाभाष्य*कारः अपि कथयति- "न केवलं चर्चापदानि व्याख्यानम्- वृद्धिः आत् ऐज् इति। किं तर्हि। 'उदाहरणम्, प्रत्युदाहरणम्, वाक्याध्याहारः' इत्येतत् समुदितं व्याख्यानं भवति।"[37] तत्र कथं तावत् सूत्रार्थः करणीयः इत्यस्मिन् विषये वैयाकरणसम्प्रदाये पाराशरोप-पुराणप्रोक्तप्रसिद्धश्लोकः अस्ति-

पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना।
आक्षेपस्य समाधानं व्याख्यानं पञ्चलक्षणम्।।[38]

किं नाम व्याकरणमिति शङ्कायाः समाधानम्- सूत्रं व्याकरणं, शब्दः व्याकरणम् अनयोः समुदितरूपं वा व्याकरणम् इति पक्षत्रयम् उपस्थापयित्वा अन्ते सूत्रं व्याकरणमिति सिद्धान्तं

---

36 पारा. पु., अष्टादश., श्लो. 13 -14, पृ. 90

37 म. भा., सम्पा. जयशङ्करलालत्रिपाठी, पृ. 121

38 पारा. पु., अष्टादश., श्लो. 17-18, पृ. 90

प्रतिपादयति पतञ्जलिः। तथा चोक्तं तेन- “अथ वा पुनरस्तु सूत्रम्। ननु चोक्तम्। सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्नः इति। नैष दोषः। व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति”[39] इति। पाणिनीयसूत्रपरम्परा महती विद्यते। संदर्भभारभिया विस्तरशः सूत्रप्रकारः नालोच्यते। *ज्ञापकसंग्रहे* ज्ञाप्यालोचनवेलायां यानि ज्ञापकसूत्राणि गृहीतानि, तानि पाणिनेः सूत्राणि एव सन्ति, न तु कात्यायनस्य वार्त्तिकानि न वा पतञ्जलेः इष्टयः इति विज्ञेयम्। दार्शनिक्रमाख्यद्वितीयक्रमस्य प्रथमदर्शनं तावद्वेदादौ अभवत्, ततः प्रातिशाख्यादौ, ततः शिक्षादौ, ततश्च संग्रहे अभवत्। परिपूर्णविकाशः तु *वाक्यपदीये* दृश्यते। *भाष्यादी*नां इष्टीः अर्थात् सिद्धान्तवचांसि संगृह्य वसुरातशिष्यः चतुर्थमुनिभर्तृहरिः *वाक्यपदीय*मिति दार्शनिकग्रन्थं रचयामास। परवर्तिकाले कौण्डभट्टः, नागेशः प्रभृतयः आचार्याः तां परम्परां परिवर्धयामासुः। भट्टोजिदीक्षित*कारिकावलीटी*कारूपः कौण्डभट्टविरचितः *वैयाकरणभूषण-सारः, बृहद्वैयाकरणभूषणं* च, श्रीमद्रामाज्ञापाण्डेयविरचित*व्याकरणदर्शनभूमिका,* कपिलदेवस्य *भाषाविज्ञान एवं व्याकरणदर्शन,* सत्यकामवर्मणः *भाषातत्त्व एवं वाक्यपदीय,* रामसुरेशत्रिपाठिनः *संस्कृतव्याकरणदर्शन* इत्यादि सर्वमपि व्याकरणदर्शनमाहात्म्यं प्रकटयति। दार्शनिकधारायाः प्रधानमाचार्यः यथैव भर्तृहरिः तथैव नागेशभट्टः नागोजिभट्टः वा। यद्यपि *भूषणा*ख्ये ग्रन्थे नैके दार्शनिकविषयाः परमतप्रत्याख्यानाय निरूपिताः बहवोऽपेक्षितपदार्थाः चोपेक्षिताः, केचनापसिद्धान्ता अपि सिद्धान्तत्वेन उपस्थापिताः, अतः ग्रन्थोऽयं शब्दानुशासनसम्मतदार्शनिकसिद्धान्तपिपासां शाब्दिकानां न दूरीकृतवान्।[40] अतः नागेशः शाब्दिकानां महत उपकाराय मुक्तामञ्जूषाम् इव *वैयाकरणसिद्धान्तबृहन्मञ्जूषां* रचितवान्। सः *वाक्यपदीयस्य* दर्शनान्तरीयानपसिद्धान्तानपास्य *वाक्यपदीय*स्थनिगूढशाब्दिकसिद्धान्तान् स्वप्रतिभया प्रकाशयित्वा सर्वान् दोषान् च दूरीकृत्य व्याकरणशास्त्रस्य दर्शनशास्त्रत्वं प्रतिष्ठापयामास इत्यत्र नास्ति विदुषां विप्रतिपत्तिः। परं नागेशभट्टः *बृहन्मञ्जूषां* संक्षिप्तवान्। तस्याः एव संक्षिप्तः अंशः *लघुमञ्जूषा*। तस्या अपि संक्षिप्ततरः अंशः *परमलघुमञ्जूषा* इति व्यवहारः भवति। इत्यवं नागेशः दार्शनिक्रमे अग्रगण्यः इत्यत्र नास्ति सन्देहलेशः। इदमत्रावधेयं यत्, विद्वद्भिः *ज्ञापकसंग्रहः* इति ग्रन्थः नागेशेन रचितः इत्युच्यते, परन्तु असौ ग्रन्थः शब्दप्रक्रियोपयोगितया प्रक्रियाक्रमे अन्तर्भवति न तु दार्शनिकक्रमे। प्रक्रियाक्रमे वामनजयादित्य*काशिकावृत्तिः,* औरम्भट्ट*व्याकरणदीपिका,* धरणीधर*वैयाकरणसर्वस्वं,* भट्टोजिदीक्षित*शब्दकौस्तुभः* चेति ग्रन्थाः परममाहात्म्यमावहन्तः सन्ति। पुनश्च अन्नंभट्टकृता*न्नंभट्टीया*वृत्तिः, *पाणिनीयसूत्रलघुवृत्तिः,* माधवाचार्य*धातुवृत्तिः,* रामचन्द्राचार्यकृत-*प्रक्रियाकौमुदी,* धर्मकीर्तिकृत*रूपावतार*श्चेति उल्लेखनीयाः ग्रन्थाः। *प्रक्रियाकौमुदी रूपावतारः* च इत्युभयमपि रूपसिद्ध्युपयोगि सूत्रक्रममनुसृत्य प्रवृत्तं तथापि उभयत्र प्रथितलौकिकशब्द-साधनोपयुक्तान्येव सूत्राण्यादृतानि न तु सर्वाणि। इदमेव कारणं *प्रक्रियासर्वस्वम्* इति

39 म. भा., सम्पा. जयशङ्करलालत्रिपाठी, पृ. 128

40 प. ल. म., सम्पा. कालिकाप्रसादः शुक्लः, पृ. 3

ग्रन्थनिर्माणे। अस्यां परम्परायां विरचितः शाब्दिकचक्रचक्रवर्तिना श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितेन *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी*ग्रन्थः सम्पूर्णपाणिनिसूत्रानुसारेण एकमात्ररचितप्रक्रियाग्रन्थः भवति। तथा चोक्तमस्ति वैयाकरणपरम्परायाम्-

कौमुदी यदि नायाति वृथा भाष्ये परिश्रमः।
कौमुदी यदि चायाति वृथा भाष्ये परिश्रमः।।[41]

वरदराजाचार्यस्य *लघुसिद्धान्तकौमुदी*, *मध्यसिद्धान्तकौमुदी* च इति ग्रन्थद्वयमपि अस्मिन् क्रमे अन्तर्भवति। *ज्ञापकसंग्रहाख्यः* प्रकृतग्रन्थः प्रक्रियाक्रमे एव अन्तर्भवति। यतो हि सूत्रार्थस्पष्टीकरणाय एव ज्ञाप्यानाम् उपयोगः भवति, येन पदानां सिद्धिः साधुतां गच्छेत्। चन्द्रकलङ्कान् इव व्याकरणदोषान् प्रक्षालयितुकामः पदवाक्यप्रमाणपारावारीणः श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितः *शब्दकौस्तुभे* विशदीकृतवैयाकरणसिद्धान्ताननुसृत्य एव शब्दजन्यप्रतीतिप्रकारप्रदर्शिकां *कारिकावलीं* निर्मितवान्। अनन्तरं रङ्गोजिभट्टपुत्रः कौण्डभट्टः तामेव शाब्दिकसिद्धान्तवलीं *कारिकावलीं* विशदयितुं नैयायिकादिपरिशीलितपरिपाटीपुरस्सरं *भूषणाख्यं* सन्दर्भं रचयामास। इत्येवं शोधप्रबन्धप्रसङ्गादत्र समासेन धारात्रयं प्रतिपादितम्।

2.3. नागेशकालदेशकृत्यध्ययनम्

सर्वशास्त्रविदः परमवैयाकरणस्य नागेशस्य पितृमातृपरिचयः स्पष्टम् अस्ति। किन्तु तस्य नागेशस्य जन्मकालः, जन्मस्थानम्, विरचितग्रन्थसंख्या इति विषये अत्यन्तं सन्देहः अस्ति। तादृशं दृढं प्रमाणं किमपि नोलभ्यते येन तेषां विवादग्रस्तानां विषयाणां निष्पत्तिः स्याद्, अतः ते विषया आलोच्याः। अत्र मया नागेशस्य गुरुशिष्यपरम्परा अपि आलोच्यते उपलभ्यप्रमाणानि आधारीकृत्य। परमप्रामाणिकस्य सर्वशास्त्रनिष्णातस्य नागेशस्य अस्य जीवनवृत्तान्तविषये मनस्सन्तोषमूलकप्रमाणाभावो नितरां नः सहृदयानां मनसः खेदं जनयति। अद्यावधि प्राप्तेषु संस्कृतग्रन्थेषु तत्कर्तृभिः नागेशस्य इतिवृत्तविषये यावान् यत्नः विहितः, स आनुमानिकः। सप्तदशशतकोत्तरार्धभागः तथा अष्टादशशतकपूर्वार्धभागः (1675 क्रिस्ताब्दतः 1745 क्रिस्ताब्दपर्यन्तः) नागेशकालः इति बलदेवः उपाध्यायः।[42] जयपुरस्य नागेशकालीनस्य अश्वमेधयज्ञं तथा कतिपयान् हस्तलेखान् आधारीकृत्य डॉ. सीतारामः शास्त्री महाभागः नागेशकालः 1674 क्रिस्ताब्दतः 1753 क्रिस्ताब्दपर्यन्तः इति मन्यते।[43] नागेशकालः अष्टादशशकस्य प्रारम्भिकभागः इति पि. वी. काणे महाभागः प्रतिपादितवान्।[44] बंगाल रायल एशियाटिक सोसाइटि इत्यनेन संगृहीतायाः ग्रन्थसूचेः प्रस्तावनायां हरप्रसादः शास्त्रीमहोदयः

41 ल. श. शे., पृ. 9
42 ना. भ. का. व्या. द., पृ. 4
43 बृ. श. शे., भू., पृ. 58-61
44 ध. शा. का. इ., प्र. भा., पृ. 95

*ज्ञापकसंग्रहक*र्तृत्वविचारः

नागेशस्य परलोकगमनकालः 1775 क्रिस्ताब्दः इति मन्यते ।[45] युधिष्ठिरः मीमांसकः 1730 विक्रसंवत्तः 1810 विक्रमसंवत्पर्यन्तं नागेशकालः इति स्वीकरोति।[46] पण्डितराजः जगन्नाथः *प्रौढमनरोमा*खण्डनाय *मनोरमाकुचमर्दिनी*नामकं ग्रन्थं लिखितवान्। तस्य मृत्योः अनन्तरं हरिदीक्षितः तस्याः टीकायाः खण्डनं कृतवान् *शब्दरत्न*द्वारा। पण्डितराजस्य कालः क्रिस्तीय-सप्तदशशतकप्रारम्भिकभागः। हरिदीक्षितकालः 1625 क्रिस्तीयवर्षसन्निहितकालः सम्भाव्यते। तस्मात्तस्य शिष्यस्य नागेशस्य कालः 1650-1670 क्रिस्तीयवर्षयोः मध्यवर्ती कालः स्यात्।[47] ततोऽधिकं तु न ज्ञायते। तदेतद् दुःखदम्। तस्य कदा जन्म अभवदिति तु अद्यापि विवादविषय एव। समुपलभ्यप्रमाणैः नागेशमहाभागस्य दीर्घायुष्यत्वं तु प्रतीयते। नागेशस्य जन्मस्थानचर्चा अपि विवादग्रस्ता। अयं महावैयाकरणः महाराष्ट्रियः पुनश्च ब्राह्मणकुलोद्भवः अपि आसीत्।[48] *महाभाष्यस्य प्रदीपोद्द्योत*व्याख्यायां प्रत्येकम् आह्निकस्य अन्ते स परिचयः लभ्यते।[49] *परिभाषेन्दुशेखरे*[50], *परमलघुमञ्जूषायां*[51] चापि तत्परिचयः प्राप्यते। डॉ. सत्यकामवर्मानुसारेण तु तासगाँवनामकः ग्रामः तस्य जन्मस्थानम्, यो हि ग्रामः महाराष्ट्रस्य सतारानामकमण्डले अन्तर्भवति।[52] न्यू कैटलागस इत्यस्मिन्नपि 'काले' इति नागेशस्य कुलनाम उच्यते।[53] पि. वी. काणे महाभागः अपि 'कालः' 'काले' वेति नागेशस्य उपाधिं मन्यते।[54] उपर्युक्तसमुपलभ्यप्रमाणैः नागेशस्य महाराष्ट्रियत्वे न तथा विदुषां विप्रतिपत्तिः।

---

45 The great supporter of Bhattoji Dixit however was Nāgoji Bhatta pupil of Hari Dixit, who commented upon all his works and the works of his school. He had a long life and lived more than hundred years and died in 1775. ना. भा. का. व्या. द., पृ. 3

46 सं. व्या. शा. का. इ., प्र. भा., पृ. 394

47 ना. भा. का. व्या. द., पृ. 5

48 नागेश or Nāgoji Bhatta; Prolific writer on grammer, dharamsastra, alankar, etc, and recognised authority on grammer; son of śiva Bhatta and Satī of Kāle Family of Maharashtra Brahmans. *New Catalogus Catalogorum*. Volume Ten Page 20.

49 इति शिवभट्टसुतसतीगर्भसंभवनागोजीभट्टेन कृते *भाष्यप्रदीपोद्द्योते* प्रथमस्य प्रथमे आद्यमाह्निकम्। म. भा., सम्पा. जयशङ्करलालत्रिपाठी, पृ. 147।

50 इति श्रीमन्महामहोपाध्यायशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृत*परिभाषेन्दुशेखरः* समाप्तः, प. भा. शे., पृ. 480।

51 इति शिवभट्टसुतसतीदेवीगर्भजनागेशभट्टकृतावैयाकरणसिद्धान्त*परमलघुमञ्जूषा* समाप्ता। प. ल. म., सम्पा. आचार्यलोकमणिदाहालः पृ. 321

52 सं. व्या. का. उ. औ. वि., पृ. 254

53 नागेश or Nāgoji Bhatta; Prolific writer on grammar son of śiva Bhatta and Satī of Kāle Family of Maharashtra Brahmins. *New Catalogus Catalogorum*. Volume Ten Page 20.

54 ध. शा. का. इ., प्र. भा., पृ. 95

द्वितीयोऽध्यायः

निरन्तरसारस्वतोपासनाकारणादस्य चाचार्यस्य सन्तानोत्पत्तेः चिन्तनमेव नासीत्। पितृ-ऋणपरिशोधार्थम् असौ महानुभवः *लघुमञ्जूषाया*ः समाप्तिकाले *शब्देन्दुशेखरं* ग्रन्थरत्नं पुत्रत्वेन *मञ्जूषां* च कन्यात्वेन स्वीकृत्य द्वयोः अनयोः समर्पणं शिवयोः चरणारविन्देषु अकार्षीत्। तथा हि-

शब्देन्दुशेखरं पुत्रं मञ्जूषां चैव कन्यकाम्।
स्वमतौ सम्यगुत्पाद्य शिवयोर्पितौ मया।।[55]।

स शताधिकविभिन्नविषयग्रन्थान् कृत्वा शतवर्षाणि यावत् धरित्रीं स्पृष्ट्वा शिवसायुज्यमलब्ध इति केषाञ्चिद्विदुषां मतम्। *महाभाष्यस्य प्रदीप*व्याख्यानस्य व्याख्याकर्तृष्वग्रणीः नागेशः *प्रदीपद्योत*नाम्नीं टीकामलेखीत्, या *विवरणी* इत्यपरनाम्ना भूषिता। *प्रदीपोद्योत*व्याख्यानं विहायापि *लघुशब्देन्दुशेखर- बृहच्छब्देन्दुशेखर- परिभाषेन्दुशेखर- लघुमञ्जूषा- परमलघुमञ्जूषा*-स्फोट-वादान् ग्रन्थानकार्षीत्। तेन कृतानां ग्रन्थानां परिचयसंकेतः तावल्लभ्यते आफ्रेख्ट्-के-कैटलगस्-कैटलोगरम्तः पुनश्च डॉ. के. कुंजुनी राजा महोदयसम्पादित-न्यू- कैटलगस्- कैटलोगरम्तः। अत्र च *न्यू- कैटलगस्- कैटलोगरम्* आश्रित्य नागेशप्रणीतग्रन्थाः लिखिताः- व्याकरणशास्त्र-सम्बन्धिकृतयः, धर्मशास्त्रसम्बन्धिकृतयः, अलंकारशास्त्रसम्बन्धिकृतयः, तन्त्रादिग्रन्थाः, अपरे सम्भाविताः ग्रन्थाः इत्येवंरूपेण। पञ्चषष्टिग्रन्थनामानि न्यू कैटलोगस कैटलोगोरमतः प्राप्तानि।[56] ते ग्रन्थाः महामहोपाध्यायवैयाकरणमूर्धन्येन नागेशन विरचिताः। पुनः जयपुरस्थिते महाराज-सार्वजनिकपुस्तकालये *व्रात्यता प्रायश्चित्तनिर्णयः* (बृहत् लघु च) *व्रात्यताशुद्धिसंग्रहः* इति ग्रन्थत्रयमुपलभ्यते।[57] तेषु तृतीयग्रन्थं जयपुरराज्ञः आदेशेन नागेशः लिखितवान्। नागेशभट्टः नवत्यधिकान् प्रायेण शतं ग्रन्थान् व्याकरण-दर्शन-धर्मशास्त्र-ज्योतिष-तन्त्रप्रभृतिविषयेषु प्रणीतवान्। एवं नागेशस्य कति कृतयः सन्ति इति स्पष्टं वक्तुं न शक्यन्ते। डॉ. सीतारामशास्त्रिमहोदयः तस्य संग्रहे कतिपयभिन्नाः कृतीः उल्लिखितवान्। *प्रभाकरचन्द्रतत्त्वदीपिका, व्याससूत्रेन्दुशेखरः, एकश्रुतिवादः, कालेन्दुशेखरः, गीतगोविन्दटीका, सुधालहरीटीका, परमार्थसारविवरणम्* [58] इत्यादिग्रन्थाः। कृतिसंख्यावैषम्ये सत्यपि नागेशवैदुष्यविषये तु नास्ति संदेहलेशः।

2.4. नागेशस्य गुरुशिष्यपरम्परापरिचयः

अहोरात्रकठोरोपासनेन सन्तुष्टाया वागीश्वरीदेव्याः सकाशाद्वरप्राप्तेः परं नागेशभट्टोऽध्यैष्ट व्याकरणादिशास्त्रं श्रीहरिदीक्षितात्, श्रीमद्रामरामभट्टाचार्यात् न्यायशास्त्रम्। एवम् अल्पकालेनैव अखिलशास्त्रपाण्डित्यम् अलभत। नागेशस्य सत्स्वपि नैकशिष्येषु वैद्यनाथपायगुण्डः प्रधानं शिष्य

---

55 वै. सि. कौ., च. भा., पृ. 622

56 न्यू कैटलोगस कैटलोगोरम भागः 10, पृ. 20-22

57 ना. भा. का. व्या. द., पृ. 13

58 बृ. श. शे., भू., पृ. 59-61

आसीत्। तस्य पुत्रः बालभट्टपायगुण्डः अपि नागेशभट्टस्य शिष्यः आसीत्। वैद्यनाथस्य शिष्यः आसीत् मन्नुदेवः। इत्येवं नागेशस्य गुरुशिष्यपरम्परा तालिकया अधस्तावत् प्रस्तूयते-

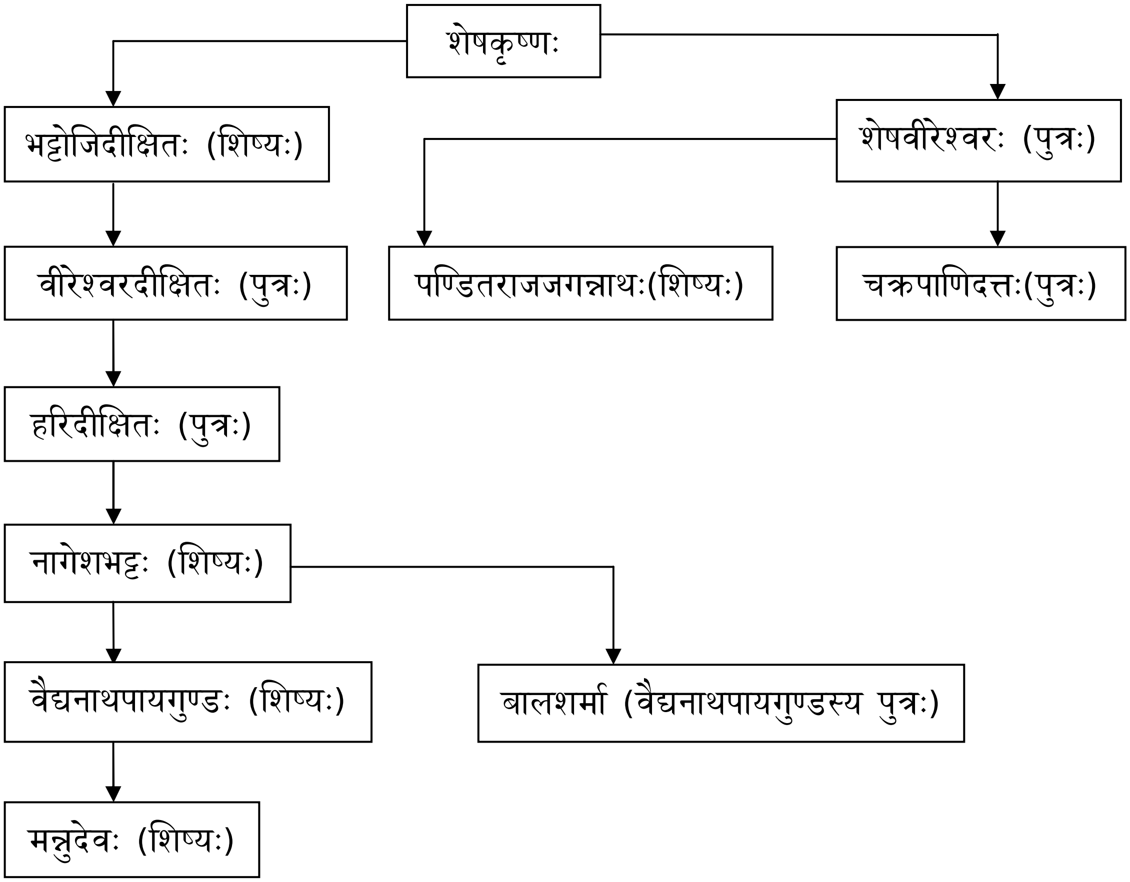

सोऽयं नागेशभट्टः किं *ज्ञापकसंग्रहाख्यं* ग्रन्थं विरचयामास इति इदानीम् आलोच्यते। अस्मिन् समानकर्तृकत्वसमर्थकत्वं समानकर्तृकत्वासमर्थकत्वं चेति द्विविधः विषयः उपस्थाप्यते। तयोः प्रथमविषयस्तावत्-

2.5. समानकर्तृकत्वसमर्थकत्वम्

कुत्रापि सः *ज्ञापकसंग्रहस्य* उद्धरणं नैव कृतवान्। तत्कारणं तु अज्ञातमेव। *ज्ञापकसंग्रहस्य* कर्ता कः इत्यस्मिन् विषये नास्ति किमपि स्पष्टं दृढं प्रमाणम्। अतः विदुषाम् अस्ति मतपार्थक्यं *ज्ञापकसंग्रहस्य* नागेशकर्तृत्वविषये। तत्र निश्चयेन कश्चिदपि वक्तुं न शक्नोति यद् अयं *ज्ञापकसंग्रहः* इति ग्रन्थः नागेशभट्टेन विरचितः। *ज्ञापकसंग्रहः* इत्येतन्नाम्नैव ग्रन्थोऽयं पार्थसारथिभट्टाचार्यैः आन्ध्रलिप्यां मुद्रापितः, किन्तु नामकरणं केन विहितमिति तु चिन्त्यम्। ज्ञापकानां वचनज्ञापकानां सूत्राणां सङ्ग्रहः सङ्कलनम् इति ग्रन्थनाम्नोऽर्थः। संग्रहः संकलनम्। अस्मिन् *ज्ञापकसंग्रहाख्यग्रन्थे* नैकानि पाणिनिसूत्रज्ञापिवचनानि सन्ति। तेषां च संग्रहत्वं ग्रन्थस्यास्य उपपद्यते। पाणिन्यष्टाध्यायीक्रमेणैव संकलितस्यास्य ग्रन्थस्य नाम 'ज्ञापकसिद्धवचनंग्रहः' इति तु

युक्तं स्यात्। परन्तु तन्नाम्नि दीर्घता प्रसज्येत।[59] अस्य च ग्रन्थस्य प्रारम्भे, मध्ये वा अन्ते कुत्रापि नागेशस्य नाम न लभ्यते। पुनश्च *परिभाषेन्दुशेखरा*दिषु ग्रन्थेषु अपि परिचयः न कारितः *ज्ञापकसंग्रह*विषये। *ज्ञापकसंग्रहस्य* यदि सम्यक् परिशीलनं क्रियते तदा ज्ञास्यते यत् ज्ञापकसंग्रहस्य कर्ता नागेशः इत्यस्मिन् विषये सन्देहः न भविष्यति। नागेश*प्रदीपोद्द्योत*स्यापि सम्यगध्ययने ज्ञायते यत्, केषुचित् स्थलेषु *प्रदीपोद्द्योतस्य* सिद्धान्ताः *ज्ञापकसंग्रह*सिद्धान्तैः सह समानाः दृश्यन्ते। तेन उभयोः ग्रन्थयोः कर्ता समानः एव इति विभावयितुं शक्यते। एवञ्च तादृशानि कानिचित् स्थलानि अत्र एन. एस. रामानुजताताचार्यमार्गदिशा प्रस्तूयन्ते। आदौ तावत् तालिका एका प्रदर्श्यते। *ज्ञापकसंग्रह*दिशा *प्रदीपोद्द्योत*वर्त्मना चालोचनेन सिद्धान्तसाम्याच्चोभयोः ग्रन्थयोः कर्ता एक एव नागेशः इति विमर्शो विहितः। *परिभाषेन्दुशेखरस्य* कर्ता नागेशभट्टः इति सर्वविदितम्। पुनरत्र *ज्ञापकसंग्रहस्य* परिभाषेन्दुशेखरस्य च केषाञ्चिद् स्थलानाम् अध्ययनेन *ज्ञापकसंग्रहस्य* नागेशकर्तृत्वं प्रतिष्ठापयितुं यथामति यत्नः करिष्यते। पुनः एतदपि शङ्कयितुं शक्यते यत्- सर्वशास्त्रनिष्णातः परमकारुणिकः नागेशभट्टः *बृहन्मञ्जूषां* संक्षिप्तवान्। तस्याः एव संक्षिप्तः अंशः *लघुमञ्जूषा*। तस्या अपि संक्षिप्ततरः अंशः *परमलघुमञ्जूषा*। एवमपि *परिभाषेन्दुशेखरस्य* संक्षिप्ततरः अंशः *ज्ञापकसंग्रहः*। इत्येवंप्रकारेण अनयोः *ज्ञापकसंग्रहपरिभाषेन्दुशेखर*योः कर्ता समानः एव नागेशः स्यात्।

पुनश्च समानकर्तृकत्वासमर्थकत्वपक्षः अपि आलोच्यते। तथा हि-

2.6. समानकर्तृकत्वासमर्थकत्वम्

यद्यपि *ज्ञापकसंग्रहस्य* कर्ता नागेशभट्टः इति रामानुजताताचार्यादिविदुषाम् अभिप्रायः इति उपरि आलोचितं, तथापि नागेशस्य रचनाशैली, कथनभङ्गिः, पुनरुक्तिः, व्याख्यानस्वरूपं, तथा च ज्ञाप्यस्वरूपम् इत्यादिविषयान् दृष्ट्वा मन्दबुद्ध्या मया विभाव्यते यद्, असौ नागेशः कश्चिद् अपरः स्यात्। 'न वाच्यम्' इति प्रयोगः, पुनश्च 'परे तु', 'प्राञ्चः', 'यत्तु'[60] इति प्रयोगः *ज्ञापकसंग्रहे* न दृश्यते। *परिभाषेन्दुशेखरे प्रदीपोद्द्योते* च सः प्रयोगः दरीदृश्यते। *परमलघुमञ्जूषा*दिषु अपि यत्त्वादिप्रयोगः दृश्यते।[61] नागेशस्य मुख्यवैशिष्ट्यम् अस्ति यथासम्भवं परमतखण्डनपूर्वकं स्वमतोपस्थापनम्। तच्च वस्तुतः नागेशस्य भूषणमेव न तु दूषणम्। नागेशः यथामति सयुक्ति नैयायिकमतानि मीमांसकमतानि च खण्डितवान्। अल्पशब्दैः महदर्थं प्रकाशयितुम् इच्छति, तदर्थं व्याख्यासु समासशैलीम् आश्रयति, येन ग्रन्थकाठिन्यम् अनुभूयते। अत एव डॉ. सीतारामः शास्त्री कथयति- "प्रौढशैलीकारणादेव नागेशग्रन्थानां बह्वीनां टीकानाम् अस्तित्वे अपि तद्ग्रन्थानां

---

59 ज्ञा. स., पृ. 4

60 यत्तु समाननिमित्तकत्वरूपसमानाश्रयत्व एवैषेति.......तदवस्थत्वाच्च। प. भा. शे., पृ. 248

61 यत्तु प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिरिति, तन्न।.....व्यभिचारात्। प. ल. म., सम्पा. आचार्यः लोकमणिदाहालः, पृ. 315

दुर्गमत्वम् अनुभूयते।"[62] किन्तु *बृहच्छब्देन्दुशेखरे* व्यासशैली आश्रिता, तद्ग्रन्थस्य विशालत्वे अपि निरर्थकता पुनरुक्तिदोषः वा नास्ति। वस्तुतः नागेशस्य शैली तर्कयुक्ता प्रमाणयुक्ता परिष्कृता च वर्तते। क्वचित् समस्तप्रयोगः क्वचिच्च व्यस्तप्रयोगः आश्रितः। कुत्रचित् नव्यन्यायपद्धत्या नैयायिकमीमासंकानां तथा पूर्ववर्तिनाम् आचार्याणां भट्टोजिदीक्षितकौण्डभट्टादीनां मतानि खण्डयन् *महाभाष्यवाक्यपदीय*तत्त्वपुष्टस्वमतानि उपस्थापयित्वा च वैयाकरणशास्त्रसम्मत-दार्शनिकसिद्धान्तान् यथामति यथाशक्ति विवृतवान्। *ज्ञापकसंग्रहे* तावत् परमतोपस्थापनं तत्खण्डनं च नैव लभ्यते। किन्तु *परिभाषेन्दुशेखरे प्रदीपोद्द्योते* च तादृशोपस्थितिः दरीदृश्यते। उदाहरणार्थं "वार्णादङ्गं बलीयो भवति"[63] इति *परिभाषेन्दुशेखर*ग्रन्थः द्रष्टुं शक्यः। *ज्ञापकसंग्रह-परिभाषेन्दुशेखर*योः युगपदध्ययनेन इदम् अवश्यं ज्ञायते यत् बहूनि ज्ञाप्यानि तादृशानि सन्ति येषां परिभाषारूपत्वम् अस्ति। तथापि *ज्ञापकसंग्रहे* तासां परिभाषाणां ज्ञाप्यरूपेण पुनरुल्लेखः कुतः इत्यपि चिन्यविषयः। *बृहच्छब्देन्दुशेखर*स्य विशालत्वे अपि निरर्थकता पुनरुक्तिदोषः वा नास्ति। किन्तु *परिभाषेन्दुशेखरे* उल्लिखिताः नैकाः परिभाषाः नागेशः कुतः *ज्ञापकसंग्रहे* पुनः उल्लिखितवान् इति चिन्त्यम्। तथा च येषां तावद् ज्ञाप्यानां परिभाषारूपत्वम् अस्ति अर्थात् यानि पुनरुक्तिस्थलानि तानि कानिचित्तालिकया प्रस्तूयन्ते शोधप्रबन्धे। *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी-बालमनोरमा*टीका*तत्त्वबोधिनी*टीका*काशिकावृत्तिपदमञ्जरी*टीका*न्यास*टीका*भाष्यप्रदीपप्रदोपोद्द्योतप्रौढमनोरमापरिभाषेन्दुशेखर*ग्रन्थाः अधीयन्ते चेद् इदं प्रतीयते यत् तत्र तत्र *सिद्धान्तकौमुद्या*दिग्रन्थेषु बहूनि ज्ञाप्यानि सन्ति येषाम् उल्लेखः न *परिभाषेन्दुशेखरे* न वा *ज्ञापकसंग्रहे* अस्ति। अत्र प्रश्नः भवति, यत्र *परिभाषेन्दुशेखरे* उल्लिखिताः परिभाषाः *ज्ञापकसंग्रहे* पुनरुल्लिखिताः, तत्र *परिभाषेन्दुशेखरा*दिषु अनुल्लिखितानि ज्ञाप्यानि कुतः न *ज्ञापकसंग्रहे* संगृहीतानि। अत्र तावद् द्रष्टव्यम् अस्ति यत्, *परिभाषेन्दुशेखरे* न केवलं ज्ञाप्यमात्रम् अपि तु तस्याः परिभाषायाः अवतरणिका, नित्यत्वानित्यत्वप्रतिपादनम्, भाष्यसम्मतिः अस्ति न वा इत्यादयः विषयाः आलोचिताः। यदि ज्ञापकं समानं, ज्ञाप्यस्वरूपं च समानं, कुतस्तर्हि *ज्ञापकसंग्रहे* पुनरुल्लेखः इति चिन्त्यविषयः। कदाचिच्च ज्ञाप्यस्वरूपसाम्यं नागेशस्य अन्यत्र ग्रन्थेषु दृश्यते परन्तु भिन्नज्ञापकत्वं प्रोक्तम्। *ज्ञापकसंग्रहपरिभाषेन्दुशेखरौ* ग्रन्थौ सम्यग् अवलोक्येते चेद् वयं पश्यामः, *ज्ञापकसंग्रहे* यद् ज्ञापकम् उक्तं, प्रायः सर्वत्र तदेव ज्ञापकं प्रोक्तं *परिभाषेन्दुशेखरे*। पुनः *ज्ञापकसंग्रहे* ज्ञाप्यांशं विना नान्यांशस्य आलोचना विहिता। किन्तु *परिभाषेन्दुशेखरे* अस्याः परिभाषायाः स्वीकारे के दोषाः सम्भवन्ति, कुत्र अस्याः परिभाषायाः अप्रवृत्तिः अस्ति इति सर्वं सविस्तरम् आलोचितम् अस्ति। तत्समर्थनाय *महाभाष्य*मपि आश्रितम् अस्ति। अन्ते च तत्रैव *परिभाषेन्दुशेखरे* अस्याः परिभाषायाः अनित्यत्वं स्वीक्रियते। किन्तु इमे विषयाः *ज्ञापकसंग्रहे* नालोचिताः। नागेशः यथा

---

62 बृ. श. शे., भू., पृ. 38-49

63 प. भा. शे., पृ. 242

द्वितीयोऽध्यायः

*शब्देन्दुशेखरलघुमञ्जूषापरिभाषेन्दुशेखरा*दिषु पितृमातृपरिचयः, गुरुभक्तिः, स्वनामकथनम्, शिवनमस्कारः, तत्तद्ग्रन्थनाम इत्यादिपरिचयं कारितवान् तथा किमपि *ज्ञापकसंग्रहे* उल्लिखितं नास्ति। सर्वोपरि *ज्ञापकसंग्रहे* मङ्गलाचरणश्लोकाभावः आश्चर्यं जनयति, यतो हि नागेशस्य प्रायः सर्वेषु व्याकरणग्रन्थेषु मङ्गलाचरणश्लोकः अस्त्येव। एवञ्च उपर्युक्तविषयविमर्शैः ज्ञायते यद् *ज्ञापकसंग्रहे* प्रोक्ता एतादृशी शैली नागेशस्य नास्ति, अतः *ज्ञापकसंग्रहस्य* कर्ता भिन्नः कोऽपि नागेशः स्यादित्यहं मन्ये।

2.7. उपसंहृतिः

महावैयाकरणदार्शनिकनागेशदेशकालकृतिविषयालोचनम्, तस्य च जन्मविद्यावंशपरम्परा, *ज्ञापकसंग्रहस्य* नागेशकर्तृत्वे सन्देहकारणादस्मिन्नध्याये तत्कर्तृत्वविषयचर्चा विहिता। अत्र द्विविधम् अध्ययनं प्रदर्शितम्। एकं तावत् *प्रदीपोद्द्योतज्ञापकसंग्रह*योः अध्ययनम्, अपरं तावत् *ज्ञापकसंग्रहपरिभाषेन्दुशेखर*योः अध्ययनम्। तयोः उभयोः ग्रन्थयोः परिशीलनेन *ज्ञापकसंग्रह*कर्ता नागेशः एव *प्रदीपोद्द्योत*कर्ता नागेशः इति विषयविमर्शः प्रस्तुतः। किन्तु अस्मिन् शोधप्रबन्धे मया *ज्ञापकसंग्रहस्य* कर्ता भिन्नः कश्चिद् नागेशः स्यात् इति प्रमाणीकरणाय यत्नः विहितः। *परिभाषेन्दुशेखर- लघुशब्देन्दुशेखर- प्रदीपोद्द्योता*दिप्रसिद्धव्याकरणरचनासु पितृमातृगुरुपरिचयपूर्वकं भक्तिप्रदर्शनम्, आत्मनामकथनं, प्रौढशैल्याः आश्रयणं, 'परे तु', 'प्राञ्चः' 'यत्तु' इत्येतेषां प्रयोगः, परमतादिखण्डनपूर्वकं स्वमतोपस्थापनं, विशदेन विषयस्य स्पष्टीकरणाय यत्नः, नैयायिक-मतखण्डनाय नव्यन्यायशैल्याश्रयणम्, व्याकरणशास्त्रस्य स्वाभाविककाठिन्ये सत्त्वे अपि सरल-भाषाप्रयोगाय यत्नः इत्यादीनि नागेशस्य यानि मुख्यवैशिष्ट्यानि सन्ति, तेषां नितरामभावः *ज्ञापकसंग्रहे* दृश्यते। पुनश्च बहूनि ज्ञाप्यानि सन्ति येषां ज्ञाप्यानां संग्रहः करणीयः आसीत् *ज्ञापकसंग्रहे*, किन्तु संग्रहः अकृतः। कानिचिज्ज्ञाप्यानि सन्ति परिभाषारूपाणि। तेषां ज्ञाप्यानां *परिभाषेन्दुशेखरे* परिभाषात्वेन पाठे सत्यपि पुनरत्र *ज्ञापकसंग्रहे* कथनम् असंगतं प्रतिभाति। तदेतत्समुपलभ्यप्रमाणैः इदं विभावयितुं शक्यं यत्, *परिभाषेन्दुशेखरा*दिकर्ता यः नागेशः सः *ज्ञापकसंग्रहस्य* कर्ता नास्ति, अपि तु सः कश्चिद् अपरः नागेशः भवितुम् अहर्ति इत्येवं द्वितीयाध्यायस्य समाप्तिर्भवतीति शिवम्।

तृतीयोऽध्यायः

*महाभाष्य*सम्मतज्ञापकविमर्शः

3.1. उपोद्घातः

'*महाभाष्य*दिशा *ज्ञापकसंग्रहस्य* समीक्षा' इति शीर्षकस्य मम प्रस्तुतशोधप्रबन्धस्य '*महाभाष्य*सम्मतज्ञापकविमर्शः' इत्याख्येऽस्मिन् तृतीयाध्याये चितानां केषाञ्चिद् *ज्ञापकसंग्रहस्थ*ज्ञापित-वचनानामनुशीलनं करिष्यते पतञ्जलि*महाभाष्य*दृष्ट्या। इदमवधेयं यद् अस्मिन्नध्याये ये योगाः आलोयिष्यन्ते ते सर्वे अपि *महाभाष्ये* चर्चितानि सन्ति। पुनः तानि ज्ञापितवचनानि *महाभाष्य*सम्मतानि सन्ति न वेति आलोचना विधास्यते। तानि ज्ञाप्यानि नित्यानि आहोस्विद् अनित्यानि इत्यपि वक्ष्यते। तज्ज्ञाप्यालोचनायां *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीपदमञ्जरीन्यासकाशिकामहाभाष्यज्ञापकसंग्रह*मतानि प्रस्तूयन्ते। क्वचित् एस.सि.वसुमहोदयवासुदेवदीक्षितज्ञानेन्द्रसरस्वतीकैयटनागेशमतानि चोल्लिख्यन्ते। तेषां ज्ञाप्यानामे-कैकशः आलोचनारभ्यते-

3.2. लुगादयः सर्वादेशाः भवन्ति।

लोपः अन्त्यादेशः। यदि च लुकः अपि अन्त्यादेशत्वं स्यात्तदा तु लोपपदस्य 'घोर्लोपो लेटि वा'[64] इति अनुवृत्त्यैव इष्टसिद्धिः भवेत्, तदा तु लुग्ग्रहणेन नार्थः। विहितेन लुग्ग्रहणेन तु सर्वादेशत्वं ज्ञाप्यते इति भावः। तदेतत् सर्वं *ज्ञापकसंग्रह*कारेण प्रोक्तम् अस्ति यत्- "प्रत्ययस्येतत्सामर्थ्यात् लोपे प्रकृते 'लुग्वा दुह' इति ज्ञापकाच्च लुगादयः सर्वादेशाः।"[65] *ज्ञापकसंग्रह*कारः उभयमपि मतं स्वीकरोति। तथा चोक्तं तेन "प्रत्ययस्येत्येतत्सामर्थ्यात् लोपे प्रकृते 'लुग्वा दुह' इति ज्ञापकाच्च लुगादयः सर्वादेशाः" इति।[66]

3.3. सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद् भवति।

तिष्यपुनर्वस्वादिसूत्रे बहुवचनस्येति पदेन सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति इति कथं ज्ञाप्यते तद्विविधमतपुरस्सरमालोच्यते। *न्यास*कारः वदति यत् यदयमेकवचननिवृत्त्यर्थं बहुवचनग्रहणं करोति, ततः अवसीयते- अस्ति परिभाषा तत्र, सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति इति। एतेन इदम् आगतं यत्, सूत्रे बहुचवनग्रहणम् एकवचननिवृत्त्यर्थं कृतम् इति बोद्धव्यम्। *महभाष्य*कारः पुनः समाधानद्वयं प्रस्तुतवान्- सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति इत्येकम् अपरं तावत् अथवा नात्रभवन्तः प्राणिनः, प्राणा एवात्रभवन्तः इति। प्रकृतज्ञाप्यं तर्हि *महाभाष्य*कारसम्मतम् अस्ति इत्यत्र नास्ति सन्देहलेशः।

3.4. चरेष्टः इति अधिकरणे उपपदे एव न कर्मणि।

'चरेष्टः' इति शास्त्रं यदि कर्मणि उपपदेऽपि प्रवर्तेत, तर्हि भिक्षां चरति इत्यत्र एतेनैव टप्रत्ययविधानेन भिक्षाचर इति रूपसिद्धेः 'भिक्षासेनादायेषु च'[67] इति सूत्रे भिक्षाग्रहणं व्यर्थं भवति। तथा च

---

64 पा. सू. 7.3.70

65 ज्ञा. स., पृ. 29

66 ज्ञा. स., पृ. 29

67 पा. सू. 3.2.17

व्यर्थं सद् 'चरेष्टः' इति सूत्रम् अधिकरणे उपपद एव भवति, नान्यस्मिन् उपपदे इति ज्ञापयति। एवञ्च कर्मणि उपपदे टप्रत्ययार्थं भिक्षाग्रहणमिति स्वांशे चारितार्थ्यम्। अस्य च ज्ञापनस्य फलं तावत् कुरूंश्चरति इत्यादौ प्रयोगेषु कर्मणि उपपदे चरधातोः उत्तरं टप्रत्ययस्य विधानं न भवति इति सिध्यति।

3.5. स्मलक्षणः पुरालक्षणश्चाद्यतने न भवतः।

'लट् स्मे' इति शास्त्रं परोक्षानद्यतनविषयम् अस्ति न वेति आलोचना करिष्यमाणा अस्ति। स्मपुरा भूतमात्रे न स्म पुराद्यतने इति यत् वार्त्तिकं पठितं तस्य आरम्भः कर्तव्यः न भवति। पतञ्जलिकैयटनागेश*काशिका*कारादीनां नयेनैव त्रिसूत्री अनद्यतनभूतविषयिणीति सिद्धम्। मध्यमौ योगौ तु भूतमात्रविषयौ इति सूत्रेणैव व्यवस्था सम्भवति। अतः नास्ति आवश्यकता तस्य वार्त्तिकस्य इति शिवम्।

3.6. लकाराणां लस्य नेत्त्वम्।

लड़ादिलकाराणां लस्य इत्संज्ञा न भवति, "णलो लित्करणात् लकाराणां लस्य नेत्त्वम्"[68] इत्येतत्सर्वमत्रालोचयिष्यते। *भाष्ये* तु 'न लादेशेषु लित्कृतं भवति' इति वचनशरीरं दृश्यते, उभयत्र फलम् एकमेवेत्यवधेयम्।

3.7. टित आत्मनेपदानामिति सूत्रे आनस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। ज्ञापकं वा सानुबन्धकस्यादेशवचनमित्कार्याभावस्य।

'टित आत्मनेपदानां टेरे'[69] इति सूत्रेण टित्-लकारस्य आदेशस्य टेः एत्वं विधीयते। तच्च एत्वं सेवमान, पचमान, लभमान इत्यादिषु आनस्य टेरपि प्राप्नुयात् शानचः आत्मनेपदत्वात् इत्यस्याः शङ्कायाः समाधानम् अत्र विधीयते। *ज्ञापकसंग्रहे* ज्ञापकं वा सानुबन्धकस्यादेशवचनमित्कार्याभावस्येति दूषणवार्त्तिकेनैव समाधानं दत्तं सेवमानः, पचमानः इत्यादिषु।

3.8. इवशब्देन सप्तमी भवति।

'तत्र तस्येव'[70] इति शास्त्रेण तत्रेव इति तस्येव इति चार्थे सप्तम्यन्तात् षष्ठ्यन्तात् च वतिप्रत्ययः विधीयते। मथुरायामिव मथुरावत् स्रुघ्ने प्राकारः, चैत्रस्येव चैत्रवत् मैत्रस्य गावः इत्यादिकमुदाहरणम्। अत्र सप्तम्यन्ताद् इवार्थे वतिप्रत्ययविधानस्य सङ्गतिः प्रदर्श्यते। अस्य च ज्ञापितवचनस्य फलं तावद्, देवेषु इव नाम ब्राह्मणेषु इव नाम इत्यादिप्रयोगः साधु भवति। 'तत्र तस्येव' इति अस्मादेव इवार्थे सप्तम्यन्ताद् वतिप्रत्ययविधानाज्ज्ञापकाद् इवयोगे सप्तमीविभक्तिर्भवति इति ज्ञाप्यते, *भाष्य*कारः अपि ब्रूते- "इवशब्देन योगे सप्तमीति"[71]।

3.9. लजन्यतरस्यामिति समुच्चये।

'सिध्मादिभ्यश्च' इत्यस्मिन् चकारस्य प्रयोजनम्, तथा च 'सिध्मादिभ्यश्च' इत्यस्मिन् सूत्रे अनुवृत्तम् अन्यतरस्यांग्रहणं समुच्चयार्थकम् अस्ति नवेति आलोचना अत्र करिष्यते। निपातानाम् अनेकार्थत्वाद्

---

68 ज्ञा. स., पृ. 63

69 पा. सू. 3.4.79

70 पा. सू. 5.1.116

71 म. भा., च. ख., सम्पा. भार्गवशास्त्री, पृ. 291

अन्यतरस्यामिति शब्दः अत्र सूत्रे अनुवृत्तः समुच्चयार्थकः न तु विकल्पार्थकः। तस्माद् अन्यतरस्यांग्रहणेन मतुप्प्रत्ययः अनायासेन समुच्चीयते। ततः सिध्मादिभ्यः लच् मतुप् च भवतः इति सूत्रार्थः फलति। तेन इनिठनौ तु न प्रसक्तौ। वस्तुतस्तु 'द्युद्रुभ्यां मो नित्यम्' इति नित्यपदं संयुज्य नित्यत्वं साधयितुं शक्यम्, तदर्थम् उत्तरसूत्रे अन्यतरस्यांपदोपादानम् इत्येतत् न युज्यते इत्यन्यतरस्यांग्रहणं ज्ञापकम् एवास्ति। एतदेव *उद्द्योते* लिख्यते यत् "वस्तुतस्तु 'द्युद्रुभ्यां मो नित्यम्' इत्येव सिद्धे 'अन्यतरस्यां'ग्रहणं ज्ञापकमेव। इदमेव भाष्ये- 'एके' इत्यत्रारुजिबीजमिति।"[72]

3.10. प्रागेतस्माद्योगाद्विभाषानुवर्तते।

'एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम्'[73] इति शास्त्रे नित्यपदोपादानेन पूर्वसूत्रे अन्यतरस्यांग्रहणम् अनुवर्तते इति ज्ञाप्यते। तेन प्रकृतसूत्रे अपि तस्य अनुवृत्तिः भविष्यति, ततः पक्षे मतुप्प्रत्ययः अपि प्राप्नुयात्, सः मतुप्प्रत्ययः मा भूद्, अत एव तस्य निवारणाय नित्यग्रहणं कृतम् इति स्वांशे चारितार्थ्यम्। ज्ञाप्यस्य अन्यत् फलं तावद् 'व्रीह्यादिभ्यश्च'[74] इति सूत्रस्य वैकल्पिकत्वम्।

3.11. कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवति।

ननु प्रत्येकं कारकस्य यत्किञ्चित्क्रियानिर्वर्तकत्वादेव साधकत्वं सिध्यति, ततः साधकम् इति न कथ्यते चेदपि करणसंज्ञायाः असाधके प्रवृत्तिः न भविष्यति। अतः साधकम् इति पदोपादानम् साधकतमम् इत्यर्थं तु बोधयिष्यति। अतः "तमग्रहणं ज्ञापयति कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवतीति।"[75] अतः प्रकृते तमबर्थः न लभ्येत तमब्ग्रहणं विना। तस्मात्तमबर्थलाभाय तमब्ग्रहणं कृतं सूत्रे। अस्य च फलं तावत्- एतत्सूत्राद् अन्यत्र कारकप्रकरणे तरतमभावः न आश्रीयते इति ज्ञाप्यते।

3.12. आयन्नादयः उपदेशे भवन्ति।

आयनेयीत्यादिसूत्रेण फादीनां प्रत्ययादीनाम् आयन्नादयः आदेशाः विधीयन्ते। एवञ्च तत्र नडशब्दात् फक्प्रत्यये नड फ इति स्थिते प्रत्ययस्वरेण फकारोत्तरस्य अकारस्य उदात्तत्वे सति अस्वरकस्य फ् इत्यस्य स्थाने जातः आयन् स्वरसहितः स्यात्, तेन नाडायनशब्दः अन्तोदात्त एव स्यात्। किन्तु तत्तु नेष्यते, आयनः आकारस्य उदात्तत्वम् इष्टम् अस्ति। समाधानमाह दीक्षितः- 'घच्छौ च'[76] इति चित्करणं ज्ञापकम् आयन्नादय उपदेशे भवन्तीति।[77] एवञ्च 'घच्छौ च' इति सूत्रे घचः चित्करणम् अत्र ज्ञापकं भविष्यति, तेन न कश्चिदपि दोषः। तथा च प्रत्ययानाम् उपदेशावस्थायाम् एव स्वरप्रवृत्तेः पूर्वम् एव प्रत्ययादीनां फादीनाम् आयन्नादयः आदेशाः भवन्ति। एवञ्च आदेशात्परं स्वरः प्रवर्तते। तेन आयन इत्यादेः आद्यवर्णस्य आकारादेः उदात्तत्वं भवति इति आद्युदात्तत्वं सिध्यति एव।

---

72 म. भा., च. ख., सम्पा. भार्गवशास्त्री, पृ. 351

73 पा. सू. 5.2.118

74 पा. सू. 5.2.116

75 ज्ञा. स., पृ. 129

76 पा. सू. 4.4.117

77 ज्ञा. स., पृ. 99

3.13. अष्टनो दीर्घग्रहणं षट्संज्ञायां ज्ञापकम् आकारान्तस्य नुडर्थम् आत्वविकल्पस्य च ज्ञापकमेतत्।

'अष्टनो दीर्घात्'[78] इति सूत्रे दीर्घात् इति पदोपादानेन आत्वस्य विकल्पः ज्ञाप्यते। विहिते तु आत्वे षट्संज्ञापि ज्ञाप्यते इत्येतज्ज्ञाप्यद्वयविषयविमर्शः कृतः।

3.14. अनुबन्धलक्षणे स्वरे प्रत्ययलक्षणं न भवति।

उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तः भवति इत्यर्थकं 'संज्ञायामुपमानम्'[79] इति सूत्रं व्यर्थं खलु। चञ्चा इत्यादौ तु प्रत्ययलक्षणेनैव एव स्वरस्य सिद्धिः भवेत्। तेन तत् शास्त्रं व्यर्थं सद् 'अनुबन्धलक्षणे स्वरे प्रत्ययलक्षणं न भवति' इति कथं ज्ञापयति तदत्र आलोचयिष्यते।

3.15. स्वरविधौ सङ्घातः कार्यी भवति। स्वरविधौ सप्तम्यस्तदन्त-सप्तम्यो भवन्ति।

भीह्रीभृहुमदादिसूत्रे प्रत्ययग्रहणवैयर्थ्यापत्त्या प्रत्ययग्रहणेन "स्वरविधौ सङ्घातः कार्यी भवतीति" ज्ञापितम्। तेन आनि इत्यतः पूर्वस्य संघातस्योदात्तत्वं मा भूत्, परन्तु प्रत्ययात्पूर्वस्याच उदात्तत्वं यथा स्यादित्येतदर्थं प्रत्ययग्रहणम् इति स्वांशे चारितार्थ्यम्। अस्य च ज्ञापनफलं ब्रूते *भाष्य*कारः- "चित्स्वरात्तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वं विप्रतिषेधेनेति यदुक्तं तदुपपन्नं भवतीति।"[80] भीह्रीभृहुमदादिसूत्रे पिति इति सप्तमीश्रवणात्तया परिभाषया पूर्वस्येति लाभात् तस्मिन्योगे पूर्वग्रहणवैयर्थ्यापत्त्या "एवं तर्हि सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः 'स्वरविधौ सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यो भवन्तीति'"[81] इति। एवं ज्ञाप्यद्वयं सविमर्शं प्रस्तुतं भाष्यादिदिशा।

3.16. उपसंहृतिः

लोपस्य अन्त्यादेशतवम्, लुगादीनाञ्च सर्वादेशत्वं, सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति इति सोदाहरणज्ञापनं, चरेष्टः इति सूत्रविधीयमानटप्रत्ययस्याधिकरणे उपपदे विधानं, 'लट् स्मे' इति शास्त्रस्य परोक्षानद्यतनविषयत्वप्रतिपादनं, लडादिलकाराणां लस्य इत्संज्ञकत्वप्रदर्शनं सेवमानपचमान-लभमानादिष्वानस्य टेरपि प्राप्तस्य एत्वस्य निरनसनं, सप्तम्यन्ताद् इवार्थे वतिप्रत्ययविधानसङ्गतिः, 'सिध्मादिभ्यश्च' इत्यस्मिन् सूत्रे अनुवृत्तम् अन्यतरस्यांग्रहणं समुच्चयार्थकमिति प्रतिपादनम्, 'एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम्' इति शास्त्रे नित्यपदेन पूर्वसूत्रे अन्यतरस्यांग्रहणम् अनुवर्तते इति ज्ञापनं, कारकप्रकरणे तरतमयोगाभावप्रदर्शनम्, आयन्नादेशाः उपदेशे भवन्ति न वेति विमर्शः, 'अष्टनो दीर्घात्' इति दीर्घग्रहणं षट्संज्ञायां ज्ञापकम् आकारान्तस्य नुडर्थम् आत्वविकल्पस्य च ज्ञापकं, 'संज्ञायामुपमानम्' इति शास्त्रेण अनुबन्धलक्षणे स्वरे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति ज्ञापनम् इत्येते विषयाः सविस्तमालोचिताः। इत्येवं शोधप्रबन्धस्य द्वितीयाध्यायः समाप्तिं यातीति शिवम्।

---

78 पा. सू 6.1.172

79 पा. सू. 6.1.204

80 म. भा., प. ख., सम्पा. भार्गवशास्त्री, पृ. 172

81 तत्रैव

चतुर्थोऽध्यायः

*महाभाष्यज्ञापकसंग्रह*भिन्नग्रन्थादिलब्धज्ञापकानां पर्यालोचनम्

4.1. उपोद्घातः

महाभाष्ये केचन ज्ञाप्यविषयाः तादृशाः सन्ति येषामालोचनं *महाभाष्य*कारेण विहितं नास्ति, यद्यपि तेषां केषाञ्चित् सूत्राणां चर्चा कदाचिद् विहिता अस्ति *महाभाष्ये*। कदाचिच्च कानिचन ज्ञापकसूत्राणि व्याख्यातान्येव न सन्ति। एवञ्च *महाभाष्य*कारेण अस्पृष्टाः तादृशाः ज्ञाप्यविषयाः तदुत्तरकाले *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां, बालमनोरमायां*, *तत्त्वबोधिन्यां* च लभ्यन्ते। *परिभाषेन्दुशेखरे* परिभाषारूपेण अथवा *परिभाषावृत्तौ* परिभाषारूपेण पठितानां ज्ञाप्यानां चर्चास्मिन्नध्याये नैव क्रियते। '*महाभाष्यज्ञापकसंग्रह*भिन्नग्रन्थादिलब्धज्ञापकानां पर्यालोचनम्' इत्याख्ये अस्मिन्नध्याये चितानि कानिचन ज्ञापितवचनानि व्याकरणप्रयोगोपयोगीन्यत्रालोच्यन्ते *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी*-*बालमनोरमा*टीका*तत्त्वबोधिनी*टीका*काशिकावृत्तिन्यास*टीका*पदमञ्जरी*टीका-*महाभाष्य*-*भाष्यप्रदीप*टीका-*प्रदीपोद्द्योत*-टीकानुसारेण। रामानुजताताचार्यकथनमपि तत्र तत्र वक्ष्यते। पाणिनिसूत्रपठितॄणां यथा व्याकरणप्रयोगकौशलम् एधेत तद्धिया अत्र ज्ञाप्यानां संग्रहं कृत्वा चर्चा विधास्यते। क्रमशः ते विषयाः अधुना प्रस्तूयन्ते-

4.2. तदन्तस्यापीयं (सर्वनाम) संज्ञा स्यात्।

न केवलानामेव सर्वादिगणपठितानां सर्वनामत्वं अपि तु तदन्तानामपि, "तदन्तस्यापीयं संज्ञा 'द्वन्द्वे च'[82] इति ज्ञापकात्"[83] इति। एतद्विषयविमर्शः प्रस्तुतः।

4.3. समः सर्वपर्यायः तुल्यपर्यायस्तु नेह गृह्यते।

सर्वादिगणे पठितस्य समशब्दस्य यथा सर्व इत्यर्थः अस्ति, तथैव तुल्यः इत्यपि अर्थोऽस्ति। "समः सर्वपर्यायः तुल्यपर्यायस्तु नेह गृह्यते। 'यथासंख्यमनुदेशः समानाम्' (सू. 1-3-10) इति ज्ञापकाद् इत्युच्यते।"[84] एतज्ज्ञापितवचनविमर्शेन सर्वादिगणे यः समशब्दः पठितः सः सर्वपर्यायः न तु तुल्यपर्यायः इति सिद्धान्तः।

4.4. एतत्सामर्थ्यादेव प्राचीनानां नित्यसमासत्वम्

'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिशास्त्रविधानेन 'सह सुपा' इति समासस्य वैकल्पिकत्वं ज्ञाप्यते। तेन उत्तरसूत्राणां वैकल्पिकत्वं तु ज्ञायते। तथा हि दीक्षितोक्तम्- "अधिकारोऽयम्। एतत्सामर्थ्यादेव प्राचीनानां नित्यसमासत्वम्।"[85] वस्तुतः तस्मिन् सूत्रेषु भाष्यकारः इतोऽपि

---

82 पा. सू. 1.1.31

83 वै. सि. कौ., प्र. भा., पृ. 208

84 ज्ञा. स., पृ. 177

85 वै. सि. कौ., द्वि. भा., पृ. 19

स्पष्टतया किमपि नावोचत् येन विभाषा इत्यतः पूर्वं यानि समासविधायकशास्त्राणि सन्ति तेषां नित्यत्वं स्पष्टम् अवगम्येत।

4.5. मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणम्।

गुडेन संमिश्राः गुडसंमिश्राः इत्येवं संमिश्रशब्देन तृतीयान्तस्य तत्पुरुषसमाससाधुत्वप्रदर्शनायाह दीक्षितः- "मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणम्, 'मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ' इत्यत्रानुपसर्गग्रहणात्। गुडसंमिश्राः धानाः।"[86] उपात्तम् अनुपसर्गपदं कथं मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणमिति ज्ञापयतीत्येतस्य अन्यत्फलप्रदर्शनेन सह स्वांशे चारितार्थ्यविमर्शः प्रस्तुतः।

4.6. सर्वोऽप्येकदेशोऽह्ना समस्यते।

पूर्वापरादिशास्त्रेण पूर्वादीनाम् अवयविना सह यः समासः विधीयते सः मध्याह्नः इत्यादौ न स्यात्। अह्नो मध्यः इति विग्रहे अह्नः अवयवित्वेऽपि अवयविना सह 'पूर्व अपर अधर उत्तर' इत्येतेषामेव चतुर्णाम् अवयववाचकानां समासविधानात् तत्र मध्यशब्दस्य समासः न स्यादिति आशङ्कां मनसि निधाय दीक्षितः समाधत्ते- "सर्वोऽप्येकदेशोऽह्ना समस्यते। 'संख्याविसाय' इति ज्ञापकात्"[87] *पदमञ्जर्यां* प्रतिपादितविषयविशेषः सविमर्शमालोचितः।

4.7. सूत्रेषु लिङ्गनिर्देशो न विवक्षितः।

'अर्ध नपुंसकम्'[88] इति सूत्रे "अर्धमिति निर्देशादेव नपुंसकत्वे सिद्धे नपुंसकग्रहणं 'सूत्रेषु लिङ्गनिर्देशो न विवक्षितः' इति ज्ञापयितुम्।"[89] फलमन्यत्र यथा- 'तस्येदम्'[90] इत्यादिशास्त्रेषु इदमि इत्यादिलिङ्गनिर्देशस्याविवक्षितत्वात्तस्यायमित्याद्यर्थेष्वपि सूत्रप्रवृत्तिः सिध्यति। अत एव 'तत्र भवः'[91] इति शास्त्रेण राष्ट्रे भवः राष्ट्रियः इति यथैव सिध्यति तथैव दन्त्ये भवम् दन्त्यम् इत्यपि सिध्यति।

4.8. अनित्योऽयं गुणेन समासः।

'अर्थगौरवम्, बुद्धिमान्द्यम्, गुणकात्स्न्र्यम्' इत्यादिशब्दानाम् "अनित्योऽयं गुणेन निषेधः, 'तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्' इत्यादिनिर्देशात्"[92] साधुत्वप्रकारः दीक्षितकैयटादिवर्त्मना प्रदर्शितः।

---

86 वै. सि. कौ., द्वि. भा., पृ. 39
87 वै. सि. कौ., द्वि. भा., पृ. 55
88 पा. सू. 2.2.2
89 ज्ञा. स., पृ. 179
90 पा. सू. 4.3.120
91 पा. सू. 4.3.53
92 वै. सि. कौ., द्वि. भा., पृ. 47

4.9. व्यधिकरणपदोऽपि बहुव्रीहिः।

'सच्छास्त्रजन्मा हि विवेकलाभः' इत्यादिषु स्थलेषु सच्छास्त्रात् जन्म यस्येति व्यधिकरणपदबहुव्रीहेः साधुत्वम् "सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोज्यम्। कण्ठेकालः। अत एव ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः"[93] इति 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ'[94] इति सूत्रस्थदीक्षितोक्तसमाधानेन प्रदर्शितम्।

4.10. अधिशब्दोच्चारणम् इङिकावध्युपसर्ग न व्यभिचरतः इति ज्ञापनार्थम्।

'अधीगर्थदयेशां कर्मणि'[95] इति सूत्रे *तत्त्वबोधिनी*कारेण प्रोच्यते यत् "अधिशब्दोच्चारणम् 'इङिकावध्युपसर्गं न व्यभिचरतः इति ज्ञापनार्थम्'। अन्यथा 'स्मृत्यर्थदयेशाम्' इत्येव ब्रूयात्, 'इगर्थे-' इति वा। इङंशे नेदं ज्ञापकमिति चेत्तर्हि तदंशे 'णेरध्ययने वृत्तम्' इत्यत्राधिशब्दोच्चारणं ज्ञापकमस्तु।"[96] अत्र *तत्त्वबोधिनी*कार-रामानुजताताचार्ययोः विशेषः कः इति चेत्, *तत्त्वबोधिनी*कारनये प्रथमं तावद् 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि'[97] इति सूत्रस्थम् अधिशब्दोच्चारणं ज्ञापकम् 'इङिकावध्युपसर्गं न व्यभिचरतः' इत्यस्य। यदि च तज्ज्ञापकं न स्वीक्रियते तर्हि द्वितीयं ज्ञापकं तावत् 'णेरध्ययने वृत्तम्' इत्यत्राधिशब्दोच्चारणम्। किन्तु रामानुजताताचार्यस्तु इङः अध्युपसर्गाव्यभिचारे 'णेरध्ययने वृत्तम्' इत्यत्रत्यम् अधिशब्दोच्चारणम् ज्ञापकम् इत्येकमेव ज्ञापकं स्वीकरोतीत्येत्दविमर्शः प्रस्तुतः।

4.11. पचादिराकृतिगणः।

'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः'[98] इति सूत्रे नन्द्यादिः, ग्रह्यादिः, पचादिश्चेति त्रयः गणाः निर्दिष्टाः। तेषु नन्द्यादिः ग्रह्यादिश्च आकृतिगणौ न स्तः। पचादेस्तु आकृतिगणत्वमस्ति, तस्य च विमर्शः विहितः।

4.12. अयं न भूते क्तस्य बाधकः।

मतिबुद्ध्यादिशास्त्रविहितक्तप्रत्ययः तदर्थकेभ्यः धातुभ्यः भूतकालार्थे सामान्यतया विहितस्य 'निष्ठा'[99] इति क्तप्रत्ययस्यापवादो नास्ति " 'तेन' इत्यधिकारे 'उपज्ञाते' इति लिङ्गात्......"[100]। तेन 'पूजितो यः सुरासुरैः' इत्यादिनां प्रयोगाणां साधुत्वं सिध्यति।

---

93 वै. सि. कौ., द्वि. भा., पृ. 180

94 पा. सू. 2.2.35

95 पा. सू. 2.3.52

96 वै. सि. कौ., प्र. भा., पृ. 677

97 पा. सू. 2.3.52

98 पा. सू. 3.1.134

99 पा. सू. 3.2.102

100 ज्ञा. स., पृ. 184

4.13. अयमेव स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयति।

अनुपसर्जनाधिकारः व्यर्थः सन् स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिः भवति इति ज्ञापयति। तथा चोच्यते दीक्षितेन- "अयमेव स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयति।"[101] तेन बहवः कुरुचराः यस्यां सा बहुकुरुचरा, नदम् अतिक्रान्ता अतिनदा इत्यादिषु उपसर्जनेषु कुरुचरनदादिशब्देभ्यः इत्यादिषु स्थलेषु ङीबादिप्रत्ययवारणाय अनुपसर्जनाधिकारः आवश्यकः इति सिध्यति इति स्वांशे चारितार्थ्यम्। किम् अस्य अन्यत् फलम् अस्ति इति चेदुच्यते- 'वनो र च'[102] इत्यादौ वन्नन्तान्तलाभः। *काशिकापदमञ्जरीप्रदीपोद्द्योता*दिविशेषः विस्तरशः प्रतिपादितः।

4.14. क्वचित्सामान्योक्त्वापि विशेष एव गृह्यते।

'तुरिष्ठेमेयस्सु' इतिवत् अप्तृन्तृच्स्वसृनप्त्रादिसूत्रे तृ इत्येव सिद्धे तृन्तृचोर्भेदेनोपादानं क्वचित् सामान्यनिर्देशेऽपि विशेष एव गृह्यत इति ज्ञापनार्थम्। तेन 'न कोपधायाः' इत्यत्र सामान्योक्तावपि तद्धितवुसम्बन्धी एव ककारः गृह्यते, न तु ककारमात्रम् इति विज्ञेयमित्येतद्विषयविमर्शो विहितः।

4.15. अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्ति।

'णिजां त्रयाणाम्'[103] इति निपातनादेव त्रयादेशे सिद्धे सति 'त्रेस्त्रयः'[104] इति सूत्रेण 'अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्ति' इति ज्ञाप्यते। तेन "पुरातनमिति"[105] सिध्यति। *काशिका*कारनये तु त्रीणाम् इत्यपि सिध्यति किन्तु वेदे। तथा च कथ्यते *काशिकायाम्*- "त्रीणाम् इत्यपि छन्दसि इष्यते। त्रीणामपि समुद्राणाम्"[106] इति।

4.16. अवस्था संस्थेति व्यवस्थायाम् इति ज्ञापकात्।

स्थाधातोः 'आतश्चोपसर्गे'[107] इति योगविहिताङ्प्रत्ययापवादभूतक्तिन्प्रत्यये विधीयमाने प्रस्थितिः, उपस्थितिः इत्यादिरूपाणि सिध्यन्ति। 'अवस्था', 'संस्था' इत्यादीनामङन्तशब्दानामपि साधुत्प्रदर्शनाय दीक्षितः ब्रूते- "कथम् अवस्था संस्था इति। व्यवस्थायाम् इति ज्ञापकात्।"[108] अर्थात् 'पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्'[109] इत्यत्र 'व्यवस्थायाम्' इति सौत्रनिर्देशात् स्थाधातोः परं भावे स्त्रियाम् अङपि विधीयते इति ज्ञाप्यते।

---

101 वै. सि. कौ., प्र. भा., पृ. 524 -525

102 पा. सू. 4.1.7

103 पा. सू. 7.4.75

104 पा. सू. 7.4.75

105 वै. सि. कौ., प्र. भा., पृ. 260

106 का. वृ., प. भा., पृ. 631

107 पा. सू. 3.3.106

108 वै. सि. कौ., च. भा., पृ. 334 -335

109 पा. सू. 1.1.34

4.17. विभाषा फाल्गुनीश्रवणा कार्तिकीचैत्रीभ्यः इति निर्देशेन पौर्णमास्यामयं लुब्नेति ज्ञाप्यते तेन पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषीति सिध्यति।

ननु 'नक्षत्रेण युक्तः कालः'[110] इति शास्त्रेण विहितस्य अण्प्रत्ययस्य 'लुबविशेषे'[111] इति शास्त्रेण षष्टिदण्डात्मककालस्य अवान्तरविशेषः न ज्ञायते चेत् लुप् भवति इति कथ्यते। तथा च *बालमनोरमा*कारः कथयति- "षष्टिघटिकापरिच्छिन्ने काले एकैकस्मिन् एकैकेन नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्यते इति स्थितिः। तस्य षष्टिदण्डस्य कालस्य अवान्तरविशेषः अहर्वा रात्रिर्वेति न गम्यते चेदित्यर्थः।"[112] तस्य उदाहरणं हि- अद्य पुष्यः इति। अत्र हि न ह्यः न श्वः इति विशेषः ज्ञायते चेदपि अहोरात्रात्मककालावान्तरविशेषस्य तु अनवगमः भवति, तस्मात् लुप् भवति। *तत्त्वबोधिनी*काराशयस्तावत्- 'अद्य पुष्यः' इत्युक्त्या 'न ह्यो न श्वः' इति विशेषे गम्यमाने अपि अहोरात्रात्मककालस्य अवान्तरविशेषस्य अनवगमात् लुब् भवत्येव। एवमत्र *महाभाष्यकाशिका*-दिग्रन्थपरिशीलनेन लुबविशेषे इति अविशेषः स्पष्टीकृतः। कथं वा पौर्णमास्यां लुब्न भवति इति विषयविशेषः अपि विस्तरशः आलोचितः।

4.18. संपूर्वस्य क्वचिदभूषणेऽपि सुट्। संस्कृतं भक्षाः इति ज्ञापकात्।

संपूर्वकात्परिपूर्वकाच्च करोतेः भूषणार्थसंघातार्थान्तरेऽपि सुड्विधीयते। "अष्टसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः इति।"[113] अत्र च सुट् इति दृश्यते। एतत्समर्थनाय दीक्षितः 'संपरिभ्यां करोतौ' इत्यस्मिन् योगे ब्रूते- "संपूर्वस्य क्वचिदभूषणेऽपि सुट्।"[114] एवञ्च "अभूषणेऽपि सुटः निर्देशेन तत्साधुत्वं ज्ञायते"[115] इति रामानुजताताचार्यः ब्रूते।

4.19. इष्णुज्ग्रहणे खिष्णुचो द्व्यनुबन्धकस्यापि ग्रहणम् इकारादेर्विधानसामर्थ्यात्। अनाढ्यभविष्णुः।

एकानुबन्धकः इष्णुच्। द्व्यनुबन्धकः खिष्णुच्। तर्हि इष्णुचा खिष्णुचः ग्रहणं न स्यात्। एतत्समाधानमाह दीक्षितः- "इष्णुज्ग्रहणे खिष्णुचो द्व्यनुबन्धकस्यापि ग्रहणम् इकारादेर्विधानसामर्थ्यात्"[116] इति। *बालमनोरमा*यामुच्यते यत् "भवतेरुदात्तत्वात्ततः परस्य खिष्णुचः

---

110 पा. सू. 4.2.3
111 पा. सू. 4.2.4
112 वै. सि. कौ., द्वि. भा., पृ. 344
113 वै. सि. कौ., द्वि. भा., पृ. 349
114 वै. सि. कौ., तृ. भा., पृ. 375
115 ज्ञा. स., पृ. 192
116 वै. सि. कौ., च. भा., पृ. 587

इटैवेकारादित्वे सिद्धे इकारादेर्विधानमिह सामान्यग्रहणार्थमेवेति भावः।"[117] इकारादेः खिष्णुचः विधानम् इष्णुच् इत्यनेन खिष्णुचोऽपि ग्रहणार्थम् इति ज्ञापयति। तेन नोक्तदोषः सम्भवति।

4.20. वुञ्छणादिषु ठचश्चित्त्वेन इकादेशोऽन्तरङ्गेभ्यो बलवान्।

ननु श्वस्शब्दादुत्तरं 'श्वसस्तुट् च'[118] इति शास्त्रेण ठञ्प्रत्यये विहिते सति प्रत्ययसन्नियोगशिष्टत्वेन अन्तरङ्गत्वाद् इकादेशात् पूर्वं तुडागमे विहिते सति ठस्य प्रत्ययादित्वाभावात् कर्मठ इत्यत्र अठचष्ठकारस्य इव इकादेशः न भवेत्। एतत्समाधानं लभ्यते *बालमनोरमा*याम्- क्रियमाणं चित्करणं ज्ञापयति 'इकादेशोऽन्तरङ्गेभ्यो बलवान्' इति। एवञ्च प्रथमतः इकादेशानन्तरम् 'आद्युदात्तश्च'[119] इति स्वरप्रवृत्तौ सत्याम् इकारः एव उदात्तः स्यात् न तु अन्तः उदात्त इत्येवं चित्करणम् इति स्वांशे चारितार्थ्यम्। तत्प्रयोजनं तु शौवस्तिकम् इत्यादौ अन्तरङ्गात् तुडागमात्पूर्वमेव इकादेशप्रवृत्त्येष्टरूपसिद्धिः इति। अत्र ठचश्चित्त्वेनेत्युपलक्षणम्, ठचश्चित्त्वं सामान्यापेक्षं ज्ञापकम् 'प्रत्ययसंबन्ध्यादेशा अन्तरङ्गेभ्यो बलवन्तः' इति इत्यादिकं *शब्दरत्ने* स्पष्टम् इति रामानुजताताचार्यः।[120] स्पष्टप्रतिपत्तये 'श्वसस्तुट् च' इत्यत्रत्यः भाष्यग्रन्थः अनुसन्धेयः।

4.21. सर्वे विधयश्छन्दसि वैकल्पिकाः।

'षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा'[121] इति शास्त्रयोगारम्भलब्धस्य 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति ज्ञाप्यस्य स्वांशे चारितार्थ्येन सह प्रतीपमन्य उर्मिर्युद्ध्यति इति आत्मनेपदप्रयोगस्थले युद्ध्यति इति परस्मैपदप्रयोगोऽपि भवतीत्येवं नैकफलान्तराणि प्रदर्शितानि। गुरुपद-हालदारमहोदयः वैयाकरणसंसारे प्रसिद्धाम् इमां परिभाषां वाचनिकीं वक्ति।[122]

4.22. इको यणचि इत्यत्र ङमुट् आगमः न, आगमविधेरनित्य-त्वात्।

'ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम्' इत्यस्माच्छास्त्रात् पूर्वं विद्यमानैः सर्वैः आगमविधायकैः सूत्रैः विकल्पेन एव आगमः विधीयते। तादृशः विकल्पः तु अस्मिन् योगे नेष्यते इति ज्ञापयितुमेव अस्मिन् सूत्रे नित्यम् इति शब्दः उपात्तः अस्ति। प्रकृतसूत्रेण उक्ताः आगमाः नित्यम् एव भवन्ति इति आशयः। यदि तावत् 'ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम्' इति सूत्रोक्तकार्यं नित्यमेव भवति तर्हीदं सूत्रं नित्यमेव कार्यं कुर्यात्, न हि विकल्पेन। तथापि कानिचिन सूत्राणि अष्टाध्याय्यां सन्ति, यत्र आचार्यपाणिनिः सूत्रोक्तं कार्यं तेषु न करोति। प्रायशः वयं पश्यामः पाणिनिः सूत्रोक्तं कार्यं सूत्रेषु

---

117 तत्रैव

118 पा. सू. 4.3.15

119 पा. सू. 3.1.3

120 ज्ञा. स., पृ. 192

121 पा. सू. 1.4.9

122 व्या. द. इ., पृ. 370

प्रदर्शयति। किन्तु सः अस्मिन् विषये किञ्चिदन्यथा करोति। सूत्रस्य अस्य प्रयोगेन विनैव अनेकानि सूत्राणि रचयामास। यथा 'इको यणचि'[123], 'उणादयो बहुलम्'[124], 'सनाद्यन्ता धातवः'[125], 'अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ'[126]। *प्रौढमनोरमाशब्दरत्नमहाभाष्या*शयानालोच्य आगमविधेरनित्यत्वं मया कथितम्।

4.23. उपसंहृतिः

सर्वादिशब्दान्तस्य सर्वनामसंज्ञा, तुल्यार्थे समशब्दस्य सर्वनामताभावः। विभाषाधिकारसामर्थ्यदिव प्राचीनानां शास्त्राणां नित्यसमासत्वम् उत्तरसूत्राणां च वैकल्पिकत्वम्, पूर्वसदृशसमोनार्थादिसूत्रेण संमिश्रादिशब्देनापि सह तृतीयान्तस्य तत्पुरुषसमासः, पूर्वापरादियोगेन मध्याह्नादिष्वपि समासविधानम्, 'अर्ध नपुंसकम्' इति सूत्रे अर्धमिति निर्देशात् 'सूत्रेषु लिङ्गनिर्देशो न विवक्षितः' इति ज्ञापनं, अर्थगौरवबुद्धिमान्द्यादिस्थलेषु समासप्रदर्शनं दीक्षितादिकथनेन मुनित्रयप्रयोगदर्शनेन च, व्यधिकरणपदः अपि बहुव्रीहिः भवतीति ज्ञापनम्, इङ्धातुः नित्यम् अधिपूर्वः, इक्धातरपि नित्यम् अधिपूर्वः इति ज्ञापनं, पचादेराकृतिगणत्वं, मतिबुद्ध्यादिसूत्रविहितक्तप्रत्ययः भूतकालार्थे सामान्यतया विहितस्य 'निष्ठा' इति क्तप्रत्ययस्य अपवादः अस्ति न वेति आलोचनं, स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिज्ञापनं, अप्तृन्तृजादिसूत्रे तृ इत्यनेन सामान्येन तृन्तृचोर्ग्रहणे सिद्धे तृन्तृचोर्भेदेनोपादानं क्वचित् सामान्यनिर्देशेऽपि विशेष एव गृह्यते इति ज्ञापनं, 'त्रेस्त्रयः' इति सूत्रेण 'अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्ति' इति ज्ञापनम्, 'अवस्था', 'संस्था' इत्यादीनामङन्तशब्दानां साधुत्वप्रदर्शनं, पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी इति सिद्धिप्रकारप्रदर्शनं, 'लुबविशेषे' इत्यत्र अविशेषपदार्थविमर्शः, भूषणसंघातार्थातिरिक्तस्थले अपि संपूर्वकात्परिपूर्वकाच्च करोतेः सुड्विधीयते इत्यपि ज्ञापनं, इष्णुज्ग्रहणे खिष्णुचो द्व्यनुबन्धकस्यापि ग्रहणं, वुञ्छणादिषु ठचश्चित्त्वेन इकादेशोऽन्तरङ्गेभ्यो बलवान् इति ज्ञाप्यविमर्शः, पाणिनीयसूत्रेण विधीयमानकार्यस्य छन्दसि वैकल्पिकत्वज्ञापनं, 'ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम्' इति सूत्रे नित्यग्रहणप्रयोजनं चेति विषयाः प्रतिपादिता इति चतुर्थाध्यायः समाप्त इति शिवम्।

---

123 पा. सू. 6.1.77

124 पा. सू. 3.3.1

125 पा. सू. 3.1.32

126 पा. सू. 6.4.77

उपसंहारः

सस्वपि विविधव्याकरणेषु सूत्रवार्त्तिकभाष्यविभूषितपाणिनीयव्याकरणस्यैव समादारः विद्वत्कुले वर्तते। विविधभाष्येषु कथं वा पतञ्जलिभाष्यस्यैव महाभाष्यत्वव्यवहारः भवति इति आलोचितः शोधप्रबन्धस्यास्य प्रथमाध्याये। पुनश्च तत्र *महाभाष्यस्य* सामान्यपरिचयेन सह *महाभाष्यस्य* तथा पतञ्जलेः जन्मकालः, *महाभाष्य*वैशिष्ट्यं, *महाभाष्यस्य* रचनापद्धतिः, *महाभाष्य*गरिमा, *महाभाष्यस्य* पाठाव्यवस्था, पतञ्जलेः कृतिपरिचयः, ततः *महाभाष्य*टीकानां तत्कर्तॄणां च परिचयः इत्येते विषयाः प्रतिपादिताः। द्वितीयाध्याये च पाणिनीयव्याकरणाध्ययनाध्यापनक्रमः, नागेशभट्टकालपरिचयः, नागेशस्य देशपरिचयः, नागेशकृतिपरिचयः, नागेशस्य गुरुशिष्यपरम्परापरिचयः तालिकासहयोगेन इति विषयाः प्रोक्ताः। ततः *ज्ञापकसंग्रहस्य* सर्वशास्त्रनिष्णात-नागेश-कर्तृत्वाकर्तृत्वविमर्शकाले समानकर्तृत्वसमर्थनपक्षे विविधयुक्तयः प्रदर्शिताः, समानकर्तृत्वासमर्थनपक्षे अपि नानायुक्ततयः उपस्थापिताः, अन्ते द्वितीय एव पक्षः स्वीकृतः मया। तृतीयाध्याये च *ज्ञापकसंग्रहो*क्तानां चितानां ज्ञाप्यानां *महाभाष्य*सम्मतत्वं प्रदर्शितम्। तत्र च लुगादीनां सर्वादिशत्वं, द्वन्द्वसमासस्य विभाषा एकवद्भावत्वं, चरधातोः अधिकरणे उपपदे टप्रत्ययविधानं, लट् स्मे इत्यस्य परोक्षानद्यतनविषयत्वं, लकाराणां लस्य इत्त्वाभावः, सेवमानः, पचमानः, लभमानः चेत्यादिषु आनस्य टेरेत्वप्रसक्तिविषयत्वं, इवशब्देन योगे सप्तमीविभक्तिविधानं, सिध्मादिभ्यश्चेति सूत्रे अनुवृत्तस्यान्यतरस्यांग्रहणस्य समुच्चयार्थकता, एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यमिति सूत्रे नित्यपदोपादानप्रयोजनं, कारकसंज्ञायां तरतमयोगाभावः, उपदेशे आयन्नादेशकथनं, अनुबन्धलक्षणस्वरे प्रत्ययलक्षणाभावः, स्वरविधौ सङ्घातः कार्यी भवति, सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यश्च भवन्तीति एते विषयाः सविमर्शं प्रतिपादिताः। चतुर्थाध्याये *महाभाष्य-ज्ञापकसंग्रह*भिन्न-*वैयाकरण-सिद्धान्तकौमुदी-बालमनोरमा*टीका-*तत्त्वबोधिनी*टीका-*काशिकावृत्ति-न्यास*टीका-*पदमञ्जरी*टीका*भाष्य-प्रदीप*टीका-*प्रदीपोद्द्योत*टीकाद्यध्ययनलब्धज्ञापितवचनानां पर्यालोचनं विहितम्। एवं शोधप्रबन्धः समाप्तिमाप्नोति इति शिवम्।।

परिशिष्टम्- 1

सांकेतिकाक्षरसूचिः

का. द., कारि.	*काव्यादर्शः*, कारिका
का. वृ., च. भा.	*काशिकावृत्तिः*, चतुर्थभागः
का. वृ., तृ. भा.	*काशिकावृत्तिः*, तृतीयभागः
का. वृ., द्वि. भा.	*काशिकावृत्तिः*, द्वितीयभागः
का. वृ., प. भा.	*काशिकावृत्तिः*, पञ्चमभागः
का. वृ., प्र. भा.	*काशिकावृत्तिः*, प्रथमभागः
का. वृ., ष. भा.	*काशिकावृत्तिः*, षष्ठभागः
जै. मी. भा., द्वि. भा., जै. सू.	*जैमिनीयभाष्यम्*, द्वितीयभागः, *जैमिनीयसूत्रम्*
ज्ञा. स.	*ज्ञापकसंग्रहः*
तन्त्र., जै. सू.	*तन्त्रवार्त्तिकम्, जैमिनीयसूत्रम्*
ध. शा. का. इ., प्र. भा.	*धर्मशास्त्र का इतिहास*, प्रथमभागः
नन्दि. का., श्लो.	*नन्दिकेश्वरकाशिका*, श्लोकः
ना. भ. का. व्या. द.	*नागेश भट्ट का व्याकरण दर्शन*
न्या. सु., द्वि. भा.	*न्यायसुधा*, द्वितीयभागः
प. भा. शे.	*परिभाषेन्दुशेखरः*
प. ल. म.	*परमलघुमञ्जूषा*
पारा. पु., अ., श्लो.	*पाराशरोपपुराणम्*, अष्टमाध्यायः, श्लोकः
पारा. पु., अष्टादश., श्लो.	*पाराशरोपपुराणम्*, अष्टादशाध्यायः, श्लोकः
पा. सू.	पाणिनीयसूत्रम्
बृ. श. शे., भू.	*बृहच्छब्देन्दुशेखरः*, भूमिका
म. भा., च. ख.	*महाभाष्यम्*, चतुर्थखण्डम्
म. भा., तृ. ख.	*महाभाष्यम्*, तृतीयखण्डम्
म. भा., द्वि. ख.	*महाभाष्यम्*, द्वितीयखण्डम्
म. भा., प. ख.	*महाभाष्यम्*, पञ्चमखण्डम्
म. भा., पस्पशा.	*महाभाष्यम्*, पस्पशाह्निकम्
म. भा., प्र. ख.	*महाभाष्यम्*, प्रथमखण्डम्
म. भा., ष. ख.	*महाभाष्यम्*, षष्ठखण्डम्
मु. उ.	*मुण्डकोपनिषत्*
ल. श. शे.	*लघुशब्देन्दुशेखरः*
वा. प., कारि.	*वाक्यपदीयम्*, कारिका
वा. प., प., कारि.	*वाक्यपदीयम्*, पदकाण्डम्, कारिका
वा. प., पुण्य.	*वाक्यपदीयम्, पुण्यराजटीका*
वा. प., वा., कारि.	*वाक्यपदीयम्, वाक्यकाण्डम्*, कारिका
वा. रा., उ., स., श्लो.	*वाल्मीकिरामायणम्, उत्तरकाण्डम्*, सर्गः, श्लोकः

वै. सि. कौ, च. भा.	*वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी*, चतुर्थभागः
वै. सि. कौ, तृ. भा.	*वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी*, तृतीयभागः
वै. सि. कौ, द्वि. भा.	*वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी*, द्वितीयभागः
वै. सि. कौ, प्र. भा.	*वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी*, प्रथमभागः
व्या. द. इ.	*व्याकरण दर्शनेर इतिहास*
सं. व्या. का. उ. औ. वि.,	*संस्कृत व्याकरण का उद्भव और विकास*
सं. व्या. शा. का. इ., प्र. भा.	*संस्कृत व्याकरणशास्त्र काइतिहास*, प्रथमभागः

परिशिष्टम्- 2

परिशीलितग्रन्थसूचिः

अमरसिंहः। *अमरकोषः*। सम्पा. शिवदत्तदाधिमथः वासुदेवलक्ष्मणशास्त्री पणशीकरः। दिल्ली : चौखाम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, 2017 (पुनर्मुद्रितम्)।

आचार्यः, सत्यनारायणः। *Research Methodology*। तिरुपतिः : राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, 2012।

उपाध्यायः, लक्ष्मीनारायणः। *पतञ्जलि का व्याकरण-दर्शन*। सम्पा. विजयशंकरः पाण्डेयः। वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन, 2015।

ऋक्तन्त्रम् (सामवेदीयम्)। सम्पा. सूर्यकान्तशास्त्री। लाहोरः : मेहर चाँद लक्ष्मण दासः, 1933।

कल्हणः। *राजतरङ्गिणी*। सम्पा. रामतेजशास्त्री। काशी : पण्डित पुस्तकालयः, 1960।

काणेः, पाण्डुरङ्गः वामनः। *धर्मशास्त्र का इतिहास (प्रथमभागः)*। लखनौः : हिन्दी समिति सूचना विभाग, 1900 (प्रथमसंस्करणम्)।

कुमारिलभट्टः। *तन्त्रवार्त्तिकम् (मीमांसासूत्रीयशाबरभाष्यटीका)*। सम्पा. गङ्गाधरशास्त्री। वाराणसी : मेसर्स. ब्रज बि. दास एवं को., 1903।

कौण्डभट्टः। *वैयाकरणभूषणसारः (सुबोधिनीव्याख्योपेतः)*। सम्पा. चन्द्रिकाप्रसादः द्विवेदी। दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, 2013।

चलपतिः, प्यदिपतिवेङ्कटः.। *सिद्धान्तकौमुदीरीत्या चन्द्रिकाया विमर्शः (पूर्वार्धप्रकरणम्)*। सम्पा. हरेकृष्णशतपथी। तिरुपतिः : राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, 2011।

दण्डी। *काव्यादर्शः*। सम्पा. योगेश्वरदत्तशर्मा। दिल्ली : नाग पब्लिशार्स, 1999 (प्रथमसंस्करणम्)।

नन्दिकेश्वरः। *काशिका*। सम्पा. वि. कामेश्वरी। चेन्नाइः : के. एस्. आर्. इन्स्टिटिउट्, 2009।

नागेशः। *बृहच्छब्देन्दुशेखरः*। सम्पा. सीतारामशास्त्री। वाराणसी : सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, 1996 (प्रथमसंस्करणम्)।

नागेशभट्टः। *ज्ञापकसंग्रहः*। सम्पा. एन. एस. रामानुजताताचार्यः। तिरुपतिः : राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, 2002 (द्वितीयसंस्करणम्)। 1972 (प्रथमसंस्करणम्)।

नागेशभट्टः। *परमलघुमञ्जूषा*। सम्पा. आचार्यलोकमणिः दाहालः। वाराणसी : चौखम्बासुरभारतीप्रकाशन, 2011 (पुनर्मुद्रितम्)।

नागेशभट्टः। *परमलघुमञ्जूषा*। सम्पा. जयशङ्करलालः त्रिपाठी। वरणसी : चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, 2011।

नागेशभट्टः। *परिभाषेन्दुशेखरः*। सम्पा. विश्वनाथः मिश्रः। वाराणसी : चौखम्बासुरभारतीप्रकाशन, 2011 (द्वितीयसंस्करणम्)।

नागेशभट्टः। *लघुशब्देन्दुशेखरः*। सम्पा. सत्यनारायणमूर्तिः। तिरुपतिः : राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, 2008।

नागेशभट्टः। *लघुशब्देन्दुशेखरः*। सम्पा. तेजपालः शर्मा। वाराणसी : सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, 2002।

नागेशभट्टः। *वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा*। सम्पा. माधवशास्त्री भाण्डारी। वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सिरीज अफिस, 1994।

पतञ्जलिः। *महाभाष्यम् (तृतीयखण्डम्)*। सम्पा. शिवदत्तशर्मा रघुनाथशास्त्री च। दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, 1988 (पुनर्मुद्रितम्)।

पतञ्जलिः। *महाभाष्यम् (द्वितीयखण्डम्)*। सम्पा. शिवदत्तशर्मा। दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, 1988 (पुनर्मुद्रितम्)।

पतञ्जलिः। *महाभाष्यम् (1-9 आह्निकानि)*। सम्पा. जयशङ्करलालः त्रिपाठी। वाराणसी : चौखम्बाकृष्णदासएकादमी, 2013 (द्वितीयसंस्करणम्)।

पतञ्जलिः। *महाभाष्यम् (नवाह्निकम्)*। सम्पा. चारुदेवः शास्त्री। दिल्ली : मोतीलालबनारसीदास, 1994 (द्वितीयसंस्करणम्)। 1968 (प्रथमसंस्करणम्)।

पतञ्जलिः। *महाभाष्यम् (प्रथम-चतुर्थ-पञ्चमखण्डानि)*। सम्पा. भागर्वशास्त्री। दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, (क्रमेण) 1987, 1988, 1988 (पुनर्मुद्रितम्)।

पतञ्जलिः। *महाभाष्यम् (प्रथमाध्यायः)*। सम्पा. गुरुप्रसादः शास्त्री। दिल्ली : प्रतिभाप्रकाशन, 1999।

पतञ्जलिः। *महाभाष्यम् (षष्ठखण्डम्)*। सम्पा. दधिरामशर्मा। दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, 1988 (पुनर्मुद्रितम्)।

पाणिनिः। *अष्टाध्यायी (आङ्गलानुवादसहिता)*। अनु. एस. सि. वसुः। वाराणसी : सिन्धुचरणबोसः, 1897।

पाणिनिः। *अष्टाध्यायी*। सम्पा. श्रीगोपालदत्तपाण्डेयः। वाराणसी : चौखम्बासुरभारतीप्रकाशन, 2021 (पुनर्मुद्रितम्)।

पाणिनिः। *पाणिनीयशिक्षा*। सम्पा. मनोमोहनः घोषः। क्याल्काटा : भूपेन्द्रलालः ब्यनार्जी, 1938।

पाराशरोपपुराणम् (अष्टादशाध्यायः)। सम्पा. कपिलदेवत्रिपाठी। वाराणसी : सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, 1990।

भट्टोजिदीक्षितः। *प्रौढमनोरमा (शब्दरत्नसहिता)*। सम्पा. पण्डितसदाशिवः शर्मा शास्त्री, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सिरीज अफिस, 1991।

भट्टोजिदीक्षितः। *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी (सम्पूर्णा)*। सम्पा. गिरिधरः शर्मा परमेश्वरानन्दः शर्मा च। दिल्ली: मोतीलालबनारसीदास, 2012 (अष्टमसंस्करणम्)। 1977 (प्रथमसंस्करणम्)।

भट्टोजिदीक्षितः। *शब्दकौस्तुभः (प्रथम-द्वितीयभागौ)*। सम्पा. पण्डितगोपालशास्त्री नेने। वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सिरीज अफिस, (क्रमेण) 1990, 1991।

भर्तृहरिः। *वाक्यपदीयम् (ब्रह्मकाण्डम्)*। सम्पा. सूर्यनारायणशुक्लः रामगोविन्दशुक्लः च। नवदेहली : चौखम्भा संस्कृतसंस्थानम्, 2012।

मुण्डकोपनिषद्। सम्पा. ब्रह्मचारिमेधाचैतन्यः। कलिकाता : दण्डिस्वामी दामोदरः आश्रमः, 2008।

मैत्रायणीसंहिता। सम्पा. श्रीपादशर्मा भट्टाचार्यः। मुम्बईः : वसन्तश्रीपादसातवलेकरः, 1942।

युधिष्ठरः मीमासंकः। *संस्कृत साहित्य का इतिहास (प्रथमभागः)*। आजमेरः : भारतीय प्राच्यविद्या प्रतिष्ठान, (वि.सं.) 2007 (प्रथमसंस्करणम्)।

वर्णी, रामप्रकाशः। *पातञ्जल महाभाष्य (नवाह्निक) की व्याख्या में कैयट और शिवरामेन्द्र का तुलात्मक अध्ययन*। दिल्ली : परिमल पब्लिकेशन्स, 2018।

वाचस्पतिमिश्रः। *न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीका*। सम्पा. राजेश्वरशास्त्रिद्राविडः। वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, 1983।

वामनजयादित्यौ। *काशिकावृत्तिः (1-2 भागौ)*। सम्पा. स्वामिद्वारिकादासशास्त्री आचार्यकालिकाप्रसादशुक्लः च। वाराणसी : प्राच्यभारतीप्रकाशन, 1965 (प्रथमसंस्करणम्)।

वामनजयादित्यौ। *काशिकावृत्तिः (3-6 भागाः)*। सम्पा. स्वामिद्वारिकादासशास्त्री आचार्यकालिकाप्रसादशुक्लः च। वाराणसी : तारा पाब्लिकेशन्स, (क्रमेण) 1966, 1967, 1967, 1967, (प्रथमसंस्करणम्)।

वाल्मीकिः। *रामायणम् (उत्तरकाण्डम्)*। सम्पा. टि. आर्. कृष्णाचार्यः। बोम्बेः : निर्णय सागर प्रेस्, 1913।

विशाखदत्तः। *मुद्राराक्षसम्*। सम्पा. सुरेशचन्द्रगुप्तः। दिल्ली : राधाकृष्ण प्रकाशन, 1968 (प्रथमसंस्करणम्)।

व्यासः। *वायुपुराणम्*। अनु. रामप्रतापत्रिपाठिशास्त्री। इलाहवादः : डॉ. प्रभातशास्त्री, 1987।

शबरस्वामी। *जैमिनीयमीमांसाभाष्यम् (द्वितीयभागः)*। सम्पा. युधिष्ठिरमीमांसकः। बहालगढम् : युधिष्ठिरमीमांसकः, 1978 (प्रथमसंस्करणम्)।

श्रीनिवासयज्वा। *स्वरसिद्धान्तचन्द्रिका*। सम्पा. शिवरामकृष्णशास्त्री। मद्रासः : मद्रास् ला जर्नल् मुद्राशला, 1936।

सीरदेवः। *परिभाषावृत्तिः*। सम्पा. हरिनाथः दुवेः। वाराणसी : मेसर्स. ब्रज बि. दास एवं को., 1887।

सोमेश्वरभट्टः। *न्यायसुधा (तन्त्रवार्त्तिकटीका)*। सम्पा. मुकुन्दशास्त्री। वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत बुक डिपो., 1902।

Abhyankar, Kashinath Vasudev. *A Dictionary of Sanskrit Grammar*. Ed. B. J. Sandesara. Baroda : Oriental Institute, 1961 (1st ed.).

Bhate, Saroja. *Pāṇini*. Delhi : Sahitya Academy, 2002.

Cardona, George. *Pāṇini and His Works and Its Traditions*. Delhi : Motilal Banarasidas, 1997.

Halder, Gurupada. *Vyākaraṇ(a) Darśaner(a) Itihās(a).* Kolkata : Sanskrit Book Depot, 2006 (rpt.) (1st ed. 1340 BS).

https://archive.org/

https://sa.wikisource.org/wiki/

https://sanskritdocuments.org/scannedbooks/

New Catalogus Catalogorum (Vol. 10). Ed. Dr. K. Kunjunni Raja. Madras : University of Madras, 1978.

॥ श्रीरामकृष्णार्पणमस्तु ॥